

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक इन्द्र सुन्दासको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन रहेको छ ।

१.२ शोधको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ रहेको छ ।

१.३ विषयपरिचय

साहित्यकार इन्द्र सुन्दासको जन्म सन् १९१८ सालमा दार्जिलिङ जिल्लाको खरसाङ महकुमाअन्तर्गत सिपाहीधुरामा भएको थियो । उनका पिताको नाम सन्तबीर सुन्दास र माताको नाम बालुमाया सुन्दास थियो । इन्द्र सुन्दासले नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा अतुलनीय योगदान पुऱ्याएका छन् । उनले छ दशक लामो साहित्य यात्रामा चारवटा उत्कृष्ट उपन्यास, दुईवटा कथासङ्ग्रह, चारवटा जीवनीकृति, तीनवटा फुटकर कविता लेखेका छन् । उनले साहित्यिक कृतिमात्र नभएर साहित्येतर कृतिको पनि रचना गरेका छन् । उनका साहित्येतर कृति साहित्य पथमा र साहित्य धारा हुन् । यी मौलिक कृतिका अतिरिक्त उनले छवटा अनुवाद कृति पनि प्रकाशित गरेका छन् । यसरी उनले मौलिक तथा अनूदित गरेर जम्मा अठारवटा उत्कृष्ट कृतिहरू लेखेर नेपाली साहित्यमा ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् ।

१.४ समस्याकथन

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्दा आइपर्ने सम्भावित समस्याहरू निम्नानुसार बादागत रूपमा प्रस्तुत गरिका छन् :

- क) साहित्यकार सुन्दास (सन् १९१८-१९०३)को जीवनी के-कस्तो रहेको छ ?
- ख) सुन्दासका व्यक्तित्वका पाटाहरू के-कति छन् ?
- ग) साहित्य क्षेत्रमा उनको प्रवेश कहिले र कसरी भयो ?
- घ) साहित्यका क्षेत्रमा उनको महत्त्व के-कति रहेको छ ?

१.५ शोधको उद्देश्य

- क) इन्द्र सुन्दासको जीवनमा आइपरेका विविध क्षणमा घटेका घटनाहरूका उद्घाटन गर्नु ।
- ख) सुन्दासका व्यक्तित्वका पाटाहरूलाई केलाउनु ।
- ग) उनको साहित्यिक यात्रा र प्रवृत्तिहरूको पहिचान गर्नु ।
- घ) सुन्दासको प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन गरी उनको योगदान र महत्त्वबारे चर्चा गर्नु प्रस्तुत शोधपत्रको उद्देश्य रहेको छ ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा चर्चित व्यक्तित्व इन्द्र सुन्दासको योगदान अतुलनीय देखिए तापनि उनको बारेमा आजसम्म विस्तृत र सुव्यवस्थित रूपमा अध्ययन-अनुसन्धान भएको पाइदैन । जे-जति गरिएका पाइन्छन्, ती चर्चा-परिचर्चाहरूको विवरण कालक्रमिक रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएका छन् :

- । सूर्यविक्रम ज्ञवालीले मङ्गली (१९५८) उपन्यासको भूमिकामा “इन्द्र सुन्दास महोदयको यो उपन्यास प्रथम मौलिक प्रयास भए तापनि सरल, रुचिकर र मनोहर छ” भनेका छन् ।
- । शरद् क्षेत्रीले पद्मा नदीको माझी (१९८३) जीवनी कृतिको भूमिकामा “अनुवादको काम गर्नु खुबै गम्भीर विषय हो भने भन् सफल अनुवाद गर्नु त अनुवादकले एउटा ठूलो तपस्या गर्नुपर्ने कुरो आइपर्दछ” भनेर सुन्दासको अनुवाद गर्ने दक्षताको प्रशंसा गरेका छन् ।
- । हरेन आलेले योगेश्वरी अञ्जनादेवी (१९९६) जीवनी कृतिको प्रस्तावनामा “श्री इन्द्र सुन्दास ज्यूको यो सानो पुस्तिकाद्वारा हामी धेरैले अन्यान्य यस्ता साहित्यका हृदयङ्गम अपेक्षा राखेका छौं” भनेका छन् ।
- । सावर अग्रवालले साहित्य धारा (१९९७) विविध लेखहरूको सङ्कलनमा “वयोवृद्ध कथाकार, उपन्यासकार श्री इन्द्र सुन्दास हाम्रा नेपाली जगत्का एक अग्रगण्य शिल्पी हुन्, उहाँ उच्च समालोचकहरूका केन्द्रविन्दू भएर रहेका छन्” भनेका छन् ।

-)] महेश प्रधानले इन्द्र सुन्दासको गद्याख्यानको विश्लेषण (२००४) शीर्षकको शोधप्रबन्धमा “इन्द्र सुन्दास एक सशक्त यथार्थवादी साहित्यकार हुन्” भनेका छन् ।
-)] ईश्वर बरालले भ्यालवाट (२०२५)मा “इन्द्र सुन्दासमा काव्यात्मक सौष्ठव मनगो छ, वैदुष्यको प्रशस्त आढ्यता छ; छ तीक्ष्ण निरीक्षण शक्ति औ तात्विक चिन्तनको घनत्व” भनेका छन् ।
-)] कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार (२०५२) मा “इन्द्र सुन्दासको मङ्गलीमा पनि महात्म्यले विशेष ठाउँ लिएको छ” भनेका छन् ।
-)] कृष्णबहादुर बस्नेतले आधुनिक नेपाली उपन्यास (वि.सं. २०५९) मा “इन्द्र सुन्दासको आदर्शवादी जुनेली रेखा र मङ्गली उपन्यास लोकप्रिय देखिन्छन्” भनेका छन् ।

१.७ शोधको औचित्य

नेपाली साहित्यको विविध विधामा छ दशक अर्पण गरेका सुन्दासका बारेमा सुव्यवस्थित तथा विस्तृत रूपमा अध्ययन-अनुसन्धान गरिएको यो शोध स्वतः औचित्यपूर्ण देखिन्छ । सिर्जनशील प्रतिभाहरूलाई हौसला प्रदान गर्नका लागि पनि यो अध्ययन औचित्यपूर्ण देखिन्छ । उनका बारेमा जानकारी लिन उत्सुक साहित्य प्रेमीका लागि यो कार्य निकै लाभदायी हुनसक्छ ।

१.८ सीमाङ्कन

इन्द्र सुन्दास उपन्यासकार, कथाकार, जीवनीकार, लेखक, कवि तथा कुशल अनुवादक पनि हुन् । यस शोधकार्यमा सन् १९३६ देखि १९९७ सम्मका पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन, उनका जीवनी र व्यक्तित्वको सापेक्षतामा प्रस्तुत गरिएको छ । उनी मूलतः उपन्यासकार र कथाकारको रूपमा चर्चित भएका कारण यी दुई विधाको चाँहि केही बढी चर्चा गरिएको छ । उनका जीवनी कृति, विविध लेखहरूको सङ्ग्रह र कविताको सामान्य चर्चा गरिएको छ भने अनुवाद कृतिको अति सामान्य रूपमा परिचय मात्र दिइएको छ ।

१.९ सामग्रीसङ्कलन

प्रस्तुत शोधपत्र लेखनको क्रममा सामग्री सङ्कलन गर्दा प्राथमिक स्रोतको रूपमा इन्द्र सुन्दासका आफन्तहरूसागका भेटवार्ताबाट प्राप्त जानकारी र उनीहरूबाट प्राप्त हुन आएका

रचनादिलाई लिइएको छ । अन्य सामग्री सङ्कलनका क्रममा सहायक स्रोतको रूपमा पुस्तकालयीय अध्ययनलाई लिइएको छ ।

१.१० शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्र लेखनको क्रममा प्राप्त सामग्रीहरूलाई विश्लेषण गर्दा विशेष गरी वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिलाई अपनाइएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सङ्गठित र व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि यस अध्ययनलाई निम्नलिखित परिच्छेदहरूमा विभाजन गरिएको छ :

- परिच्छेद एक : शोधपरिचय
- परिच्छेद दुई : इन्द्र सुन्दासको जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्य यात्राको काल विभाजन
- परिच्छेद तीन : इन्द्र सुन्दासको औपन्यासिक कृतिको अध्ययन
- परिच्छेद चार : इन्द्र सुन्दासको कथा तथा अन्य कृतिहरूको अध्ययन
- परिच्छेद पाच : निष्कर्ष वा उपसंहार

प्रस्तुत शोधपत्रको सात परिच्छेदहरूलाई आवश्यकतानुसार विभिन्न शीर्षक, उपशीर्षकमा विभाजन गरी सुन्दासको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन तथा साहित्य यात्राको समेत चर्चा गर्दै निष्कर्ष दिइएको छ । यस शोधपत्रको अन्त्यमा सुन्दासको हस्तलिखित दस्तावेज तथा प्रमुख सन्दर्भ ग्रन्थहरू समावेश गरिएको छ ।

परिच्छेद दुई

इन्द्र सुन्दासको जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्य यात्राको काल विभाजन

२.१ इन्द्र सुन्दासको जीवनी

क) जन्म

इन्द्र सुन्दासको जन्म सेप्टेम्बर २२, १९१८ साल तद्अनुसार वि.सं. १९७५ साल असोज ७ गते आइतबारका दिन दार्जिलिङ जिल्लाको खरसाङ महकुमाअन्तर्गत सिपाहीधुरा भन्ने ठाउँमा भएको थियो । ब्राह्मण जातकी शिवमाया आचार्यलाई विवाह गरेका कारण जातीय भेदभावका डरले यिनका बाजे मुगलान पसेका थिए । यिनी प्रतिभाशाली व्यक्ति थिए । यिनै व्यक्तित्वका कारण गोरा साहेबहरूसाग यिनको राम्रो सम्पर्क थियो । उनका पिता सन्तबीर सुन्दास शिक्षाप्रेमी, अध्यात्माप्रति रूची राख्ने, आत्ममर्यादाको ख्याल राख्ने, उच्चाभिलाषी, कुशल व्यवसायी तथा दूरदर्शी थिए ।^१ उनकी पत्नी बालुमाया सुन्दास पनि सरल हृदय भएकी तथा प्रकृतिप्रदत्त सुन्दरता पाएकी गुणवती गृहिणी थिइन् । आफ्ना पूर्वजहरूको परोपकारी, उच्चाभिलाषी शिक्षाप्रेमी भावनाहरूको प्रभाव इन्द्र सुन्दासमा पनि परेको थियो ।

ख) बाल्यकाल

इन्द्र सुन्दासको बाल्यकाल आफ्नै जन्मस्थान सिपाहीधुरामा नै बितेको थियो । चिया कमानको रमणीय प्राकृतिक वातावरणमा हुर्केका इन्द्र सुन्दासका मानसिकतामा त्यसको गहिरो छाप परेको थियो । यसका अलवा चियाकमानका व्यस्तता र लागनशीलता देखेका सुन्दासमा कर्तव्यनिष्ठ तथा परोपकारी भावना त्यतिखेरदेखि नै विकास भएको बुझिन्छ ।

ग) शिक्षा

इन्द्र सुन्दासको औपचारिक शिक्षाको प्रारम्भ सिपाहीधुराको सन्तमेरिज स्कुलबाट सुरु भएको थियो । त्यसपश्चात केही समयपछि सन्त अल्फन्सस् स्कुलमा भर्ना भएका थिए । उनी पढ्नमा अत्यन्त मेधावी छात्र थिए । 'मिडल इङ्लिस स्कुलरसीप' परीक्षामा दार्जिलिङ जिल्ला प्रथम भएपश्चात मासिक चार रूपिया छात्रवृत्ति पाएका थिए । यस्तो छात्रवृत्ति लगातार चारवर्षसम्म पाउने छात्रछात्राले तत्कालीन प्रावधानअनुसार दार्जिलिङ सरकारी उच्च विद्यालयमा अध्ययन गर्ने मौका पाउँथे । यसै प्रावधानअनुसार सुन्दासले पनि सन् १९३२ मा

^१ इन्द्र सुन्दासको आफ्नै हस्तलिखित दस्तावेजबाट उद्धृत ।

सातौ श्रेणीमा दार्जिलिङ सरकारी उच्च विद्यालयमा भर्ना भए ।^६ सन्त अल्फन्सस् स्कुलमा ब्रिटिश अनुशासन तथा सबै कुराको सुविधा भएका कारण छात्रवृत्तिलाई वास्ता नगरी सन् १९३३ मा पुनः खर्साङ फर्किए । उनी सन् १९३६ मा नेपालीमा प्रथम श्रेणीमा मेट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण गरेपछि, कालेबुङको एस्. यू. आई. स्कुलमा भर्ना भए । त्यसपछि, उनले सन् १९३८ सालमा कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट प्रथम श्रेणीमा आइ.ए. उत्तीर्ण गरे । त्यसपश्चात शिलाङको एड्मण्डस कलेजसाग पञ्जीकृत भई बाह्य परीक्षार्थीको रूपमा सन् १९४० मा बी.ए.को परीक्षा समाप्त गरे ।

उनले औपचारिक शिक्षा १९४० मा नै समाप्त गरे तापनि आफूमा भएको शिक्षाप्रतिको अभिरूची तथा आन्तरिक क्षमतालाई उजागर गर्नका लागि अङ्ग्रेजी, हिन्दी तथा बङ्गाला साहित्यको स्वअध्ययन गरि नै रहे । उनले मृत्यु नभएसम्म अनौपचारिक शिक्षामा निरन्तर अभ्यास गरेर एक महान् साहित्यकारका रूपमा आफूलाई प्रतिष्ठापित गर्न सफल रहे ।

घ) दाम्पत्य जीवन र पारिवारिक स्थिति

इन्द्र सुन्दासको विवाह सन् १९४२ सालमा शान्तिमाया राईसित भएको थियो ।^७ उनका तीन सन्तानमध्ये जेठी छोरीको नाम श्रीमती गायत्री सुन्दास, माहिली छोरीको नाम श्रीमती बसन्तीगीता सुन्दास अनि कान्छी छोरी सुश्री जयन्ती सुन्दास हुन् । उनको दाम्पत्य जीवन एक प्रकारले रामैसित चल्दै थियो तापनि आफ्नी पत्नीको मृत्यु अगावै भएका कारण उनी केही कालका निम्ति विक्षिप्त भएका थिए ।

ङ) कार्यक्षेत्र र पेसा

इन्द्र सुन्दासले सन् १९४१ देखि आफ्नो जागिरे जीवन सुरू गरेका थिए । यस क्रममा केही समयसम्म मिरिकमा शिक्षक पेसालाई पनि अपनाएका थिए । उनले दार्जिलिङको कचहरीमा साधरण किरानीको पदमा केही कालसम्म रहेपछि, राशनिङ अधिकारीको पदमा पदोन्नति पाएका थिए । त्यस पदमा केही समयसम्म काम गरेपछि, सन् १९४८ मा 'डिस्ट्रिक्ट पब्लिसिटी अफिसर'को रूपमा नियुक्ति भएका थिए । सन् १९५५ मा पश्चिम बङ्गालको सरकाराधीन प्रशासनिक विभागको उच्च पदाधीकारी एवम् प्रथम श्रेणीको न्यायधिश भई साढे पौतिस वर्षको जागिरे जीवनबाट १ जानवरी १९७५ सालमा अवकाश प्राप्त गरेका थिए ।

च) रुचि र स्वभाव

^६ महेश प्रधान, इन्द्र सुन्दासका गद्याख्यानको विश्लेषण, शोध प्रबन्ध, ७ सेप्टेम्बर, २००४ ।

^७ डा. लक्ष्मीदेवी सुन्दासबाट प्राप्त जानकारी ।

बाल्यकालदेखि नै अनुशासित तथा कर्मयोगी भएका कारण उनी गम्भीर स्वभावका थिए । सानै उमेरदेखि साधुसन्तहरूको सङ्सर्ग गरेको कारण तथा विभिन्न अध्यात्मिक ग्रन्थको अध्ययनका साथै अनेकन धार्मिक क्रियाकलापहरूमा सहभागिता जनाएका कारण उनको स्वभाव अन्तर्मुखी किसिमको थियो । अनुशासित भएकै कारण उनले उच्च पदसम्मको जागिरमा नियुक्ति पाएको तथ्य भेटिन्छ । दुर्भाग्यवश सन् १९९२ सालमा आफ्नी पत्नीको निधन भएपश्चात उनले विक्षिप्त भएको मनलाई साम्य पार्न विभिन्न पुस्तकको गहन अध्ययनसमेत गरेका थिए ।

छ) सम्मान तथा पुरस्कार

सुन्दासको साहित्यप्रतिको लगाव तथा अनुरागको उचित मूल्याङ्कन गर्दै सन् १९८३ मा नियति उपन्यासका लागि दिल्लीबाट 'साहित्य अकादमी पुरस्कार' प्राप्त गरे । त्यसैगरी सन् १९८० मा उनले लघु उपन्यास जुनेली रेखाका लागि नेपाली अकादमी दार्जिलिङबाट प्रतिष्ठित 'भानु पुरस्कार' प्राप्त गरे ।

ज) लेखनका लागि प्रेरणा र प्रभाव

पारिवारिक वातावरण साहित्यिक भएका कारण उनमा पनि सानै उमेरदेखि साहित्यप्रति लगाव रह्यो । आफ्ना अग्रजहरूले बोलेका कुराहरू उनी भर्को नमानी सुन्ने गर्दथे । सानै उमेरदेखि आफ्ना बज्यैबाट नेपालीका मौलिक शब्द, तुक्का, अड्को, सवाइ प्रशस्त सुन्ने अवसर प्राप्त गरेका थिए । यसले उनलाई नेपाली साहित्यप्रति उत्प्रेरित गर्‍यो । आफ्ना घरका आलमारीमा राखिएका रामायण, मधुमालतीका कथा, लालहीरा, तोतामैना, कृष्णचरित्र तथा हिन्दी कहानीका जासुसी किस्सा आदि उनले पढ्ने अवसर पाएका थिए । यसका कारण त्यस्तै किताब लेखेर छाप्ने इच्छा उनमा सानै उमेरदेखि पलाएको थियो ।^४

आफूभित्र रहेको साहित्यप्रतिको अभिरुचि तथा अग्रज व्यक्तिहरू सूर्यविक्रम ज्ञवाली, धरणीधर कोइराला र पारसमणि प्रधानजस्ता लब्धप्रतिष्ठित इतिहासकार, साहित्यकार, व्याकरणकार तथा शिक्षकहरूको सङ्सर्गले उनीभित्र रहेको प्रतिभाले फस्टाउने मौका पायो । त्यसैगरी समकालीन प्रतिष्ठित साहित्यकारहरू रूपनारायण सिंह र शिवकुमार राईका साहित्य सिर्जनाबाट पनि केही हदसम्म प्रभावित भएका थिए ।

झ) लेखन कार्यको प्रारम्भ र प्रकाशनको थालनी

^४ इन्द्र सुन्दासकै हस्तलिखित दस्तावेजबाट प्राप्त जानकारी ।

उनले आफ्नो लेखनको प्रारम्भ सन् १९३६ को फरवरी महिनामा 'सर्वोपकारी' नामक लेखबाट गरेका थिए । यो लेख कालेबुडबाट निस्कने मासिक पत्रिका परिवर्तनमा श्री के.डी. प्रधानको सम्पादनमा प्रकाशित भएको थियो । यस पत्रिकामा सन् १९३६ को मई महिनाको अङ्कमा उनको पहिलो कथा 'सपनाको सम्झना' प्रकाशित भएको थियो । यसका अतिरिक्त उनले यस समयमा धेरै फुटकर कविताहरू तोटक तथा भ्याउरे छन्दमा लेख्ने प्रयास गरेका थिए ।^४ ती कविताहरू आफ्ना साथीसङ्गीहरूले पढ्न लगेर आफ्नै रचना बनाएको कुरा लेखककै हस्तलिखित दस्तावेजबाट थाहा पाइन्छ ।

ब) लेखन कार्य र प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरूको सूची

किशोर अवस्थादेखि नै नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका सुन्दासले नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका छन् । उनका रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिका जस्तै : परिवर्तन, खोजी, दियालो, युगवाणी, प्रभात, प्रतिबिम्ब, सङ्गम आदिमा विभिन्न समयावधिमा प्रकाशित भएका थिए । ती कृति तथा लेखरचनालाई सङ्गृहीत गरी पुस्तकाकार रूप दिएका छन् जसको सूची निम्नानुसार रहेका छन् :

क्र.सं.	प्रकाशित कृति	विधा/विषय	प्रकाशित समय
१	श्री रामकृष्ण र तिनका दुई चेला	सङ्क्षिप्त जीवनी	सन् १९४१
२	टल्सटायका कथाहरू	अनुवाद	सन् १९४८
३	पिताका पत्र छोरीलाई	अनुवाद	सन् १९५०
४	सङ्क्षिप्त आत्म-कथा	अनुवाद	सन् १९५७
५	मङ्गली	उपन्यास	सन् १९५८
६	रवीन्द्र रचनावली (लघु कथासङ्ग्रह)	अनुवाद	सन् १९६२
७	रानीखोला	कथासङ्ग्रह	सन् १९६७
८	श्री रामकृष्ण	सम्पूर्ण जीवनी	सन् १९७३
९	साहित्य पथमा	सङ्कलन	सन् १९७७
१०	जुनेली रेखा	उपन्यास	सन् १९७९
११	नियति	उपन्यास	सन् १९८२
१२	राजा राममोहन राय	एकभल्को	सन् १९८३
१३	पद्मा नदीको माभी	अनुवाद	सन् १९८५
१४	रोमन्थन	कथासङ्ग्रह	सन् १९८९
१५	बङ्गला साहित्यको इतिहास	अनुवाद	सन् १९९२
१६	सहारा	उपन्यास	सन् १९९५

^४ पूर्ववत् ।

१७	योगेश्वरी अञ्जनादेवी	सङ्क्षिप्त जीवनी	सन् १९९७
१८	साहित्य धारा	संचयन	सन् १९९७

च) जीवनदृष्टि

इन्द्र सुन्दास सानैदेखि अनुशासित जीवन यापन गर्दै आएका एक कर्मयोगी साहित्यकार थिए । उनी अनुशासित जीवन नै वास्तविक जीवन हो, अनुशासनहीनता मृत्यु हो भन्ने गर्दथे । आफ्ना अनुभव पोख्ने क्रममा उनी लेख्छन्, “जगत् आफूसित मिल्न नसके आफू जगत्सित मिल्न सक्नुपर्दो रहेछ । अनिमात्र जीवनमा सफलता र सन्तुष्टि भन्ने कुरा प्राप्त गर्न सकिदो रहेछ ।”^६

छ) मृत्यु

नेपाली साहित्यका धुरन्धर साहित्यकार इन्द्र सुन्दास शीतकालमा सिलीगुठी गएर बस्ने गर्दथे । उनी त्यसबेला साधरण डाइबेटिजका बिरामी थिए । उनमा अरू कुनै प्रकारका रोगव्याधी थिएन ।^७ सन् २००३ को शीतकाल बिताएर दार्जिलिङ फर्किएका सुन्दासको शारीरिक अवस्था बिग्रिसेकेको कारण ‘युमा नर्सिङहोम’मा भर्ना गरिए तापनि स्वस्थ्यमा सुधार नआएका कारण उनलाई सिकिस्त अवस्थामा सिलीगुठीको नर्थवङ्गाल नर्सिङ होममा पुऱ्याइयो । आखिरमा मई २००३ शनिवारका बिहान ८५ वर्षको उमेरमा सबैलाई बिर्सिएर अनन्त यात्रामा विलिन भए ।

^६ वीरभद्र कार्कीडोली, efg' एउटा अनुभव (विचार विशेषङ्क) वर्ष १४, अङ्क २६, २०३४ ।

^७ हरेन आलेवाट प्राप्त जानकारी ।

२.२ इन्द्र सुन्दासको व्यक्तित्व

हरेक व्यक्तिको व्यक्तित्वलाई वाह्य र आन्तरिक गरी दुई कोणबाट हेर्न सकिन्छ । सृजनशील तथा कर्मयोगी व्यक्तिको व्यक्तित्वलाई अझ महत्वपूर्ण रूपमा हेर्न सकिन्छ । इन्द्र सुन्दास पनि यही कोटीमा पर्ने विशिष्ट व्यक्तित्व हुन् । यसर्थ उनको व्यक्तित्वलाई वाह्य र आन्तरिक गरी दुई पाटाबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

इन्द्र सुन्दासको वाह्य शारीरिक व्यक्तित्व सुगठित गोरो किसिमको थियो । उनी सरल र मृदुभाषी स्वभावका व्यक्ति थिए । उनी प्रायः शीरमा बुनेको टोपी, कोट र चस्मा लगाएर हिड्ने गर्दथे । अध्ययनमा बसेका बेला कुनै तपश्वी भौ गम्भीर मुद्रामा बसेका हुन्थे । यसका साथै प्रतिदिन बिहान-बेलुकी रेडियोबाट समाचार सुन्ने गर्दथे । उनी रामकृष्ण परहंसबाट अति प्रभावित भएका कारण आफ्ना घरका भित्तामा स्वामी विवेकानन्द, शारदादेवी तथा रामकृष्ण परहंसका चित्रहरू सजाइएका हुन्थे । सानै उमेरदेखि पादरी तथा असल सङ्गत र संस्कारमा हुर्केका सुन्दास एकदमै अनुशासित व्यक्ति थिए ।

क) व्यक्तित्वका विभिन्न पाटा

कुनै पनि व्यक्तिले जीवनमा भोगेका विभिन्न भोगाइका अतिरिक्त उसको पारिवारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा अन्य परिवेशले पनि उसको व्यक्तित्व निर्माणमा सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । यिनै विभिन्न तथ्यको आधारमा सुन्दासको व्यक्तित्वलाई विभिन्न पाटाबाट हेर्ने प्रयास गरिएको छ :

अ) उपन्यासकार व्यक्तित्व

इन्द्र सुन्दासलाई महान् प्रतिष्ठित साहित्यकारको रूपमा प्रतिष्ठापित गराउने विधा नै उपन्यास विधा हो । उनले आफ्नो जीवनावधिमा जम्मा चारवटा उपन्यास लेखेका छन् : मङ्गली (सन् १९५८), जुनेली रेखा (सन् १९७९), नियति (सन् १९८२), सहारा (सन् १९९५) । यी उपन्यासहरूले नै उनलाई नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा स्थापित गराएका छन् ।

यथार्थवादी ढाँचामा लेखिएको मङ्गली उपन्यासमा दार्जिलिङको जनजीवनको विभिन्न रूपको चित्ताकर्षक ढङ्गले वर्णन गरिएको छ ।^५ मङ्गली उपन्यासमा देखाइएको समाज तत्कालीन समग्र समाजको एउटा प्रतिबिम्ब हो । त्यस समयमा स्कूल, कलेजका अभावमा त्यहाका मानिसहरू शिक्षाबाट वञ्चित हुनुपरेका थिए, जसले गर्दा उनीहरू मजदूरी गर्ने,

^५ सुर्यविक्रम ज्ञवाली, **दङ्गली** उपन्यासको पहिलो संस्करणको भूमिकाबाट उद्धृत ।

पल्टन जाने, मद्यपान गर्ने, धुम्रपान गर्नेजस्ता कार्य गर्दथे । यस कारणले गर्दा त्यहाको गृहस्थी जीवन एकदमै सोचनीय थियो । विशेषतः मङ्गली उपन्यास नारीहरूले भागनुपरेको दुःख-कष्टको स्थिति बोध गराउन सफल भएको छ ।

सन् १९७९ मा प्रकाशित गरिएको उपन्यास जुनेली रेखामा तत्कालीन चियाकमानका मजदूरहरूको आर्थिक, शारीरिक, मानसिक तथा सामाजिक स्थितिहरूको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । हट्टाबाहर प्रथाको चित्रणले बर्बर, निरङ्कुश अङ्ग्रेजहरूको मनोमालिन्यपूर्ण हैकमको यथार्थ चित्रण गरेको छ । फलतः यसै उपन्यासका लागि सुन्दास सन् १९८० मा 'भानु पुरस्कार'द्वारा सम्मानित भएका थिए ।

नियति उपन्यास दार्जिलिङ जिल्लाको यथार्थ चित्रण गर्ने उपन्यासको रूपमा आएको छ । उपन्यासका प्रमुख पात्र बीर्जमान शिक्षित हादाहादुई पनि बेरोजगार बन्न पुगेको, अन्तमा पल्टनमा भर्ती भएको, पल्टनबाट फर्केर लीलासित वैवाहिक जीवन बिताउने सुर कसे तापनि नियतिको क्रुर मुक्काले विक्षिप्त भएर अन्तमा 'बेकरी'को पसल थापेर जीवन धान्नु परेको तीतो यथार्थलाई उपन्यासमा प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासको पात्र बीर्जमानका माध्यमबाट दार्जिलिङका सम्पूर्ण युवावर्गको समस्यालाई उजागर गरेका छन् । यही उपन्यासबाट सन् १९८३ मा 'साहित्य अकादमी पुरस्कार'ले सम्मानित भएका छन् ।

सहारा उपन्यास जुनेली रेखाकै दोस्रो भागको रूपमा देखापर्दछ । सहारा उपन्यास तत्कालीन दार्जिलिङको अवस्था, त्यहा बसोबास गर्ने चिनिया व्यापारी परिवार, मुसलमान तथा अङ्ग्रेजहरूको हैकम तथा रवाफहरूको स्पष्ट चित्रण गर्नु सफल बनेको छ । जुनेली रेखा उपन्यासका पात्रहरू (चिया कमानाका मजदूरहरू)ले जति दुःख-कष्टहरू भोगेका छन् ती सहारा उपन्यासमा आइपुग्दा एकअर्कामा मिलेर सद्भावपूर्ण रूपमा बाच्ने अवस्थामा पुगेका छन् । हौदेनीले भाइमान परिवारको सहारा पाएकी छन् भने जुनेली रेखा उपन्यासको जसे र मालिनीबाट भाइमानले सहारा पाएको छ । यस उपन्यासले मूल रूपमा दुई कथानकलाई वरण गरेको छ । यो ब्रिटिशकालीन दार्जिलिङको निम्नवर्गीय मानिसहरूको जीवनस्थिति र गोराहरूको हैकमी प्रवृत्तिको यथार्थ चित्र उतार्न सफल बनेको छ ।

आ) कथाकार व्यक्तित्व

कथाकारका रूपमा चिनाउने उनका दुईवटा कथासङ्ग्रह छन्, ती हुन्: रानीखोला र रोमन्थन ।

यसका अतिरिक्त साहित्य पथमामा तीनवटा कथाहरू रहेका छन् । समग्रमा उनका दुई दर्जनभन्दा बढी कथाहरू प्रकाशित भएका छन् । ती कथाहरू विभिन्न समयावधिमा विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । जस्तै: खोजी, उत्थान, युगवाणी, दियालो, भारती, शारदा आदि । वास्तविकतामा आधारित जीवनजगत्का दुःख-सुखका वेदना र खुशीहरू, सामाजिक अन्याय र अत्याचार, जातीय भेदभाव आदिलाई विषयवस्तुका रूपमा ग्रहण गरी अति सरल ढङ्गमा कथामा प्रस्तुत गरेका छन् ।

उनका रानीखोला पहिलो कथासङ्ग्रह हो । यसमा बाह्रवटा कथाहरू समावेश भएका छन् । तिनीहरू यस प्रकार रहेका छन् : 'रानीखोला', 'गाडीमान', 'प्राणदान', 'चामलको महागी', 'सिमेट्रीबाट फोन', 'विधवाको छोरो', 'अद्भुत रोग', 'ऋषिला', 'खाजा', 'भवितव्य', 'बलिराजको समाधि' तथा 'अनुताप' ।

रानीखोला कथासङ्ग्रहका प्रथम कथाका रूपमा रहेको 'रानीखोला' इतिवृत्तात्मक ढाँचामा रहेको छ ।^९ त्यसैगरी 'सिमेट्रीबाट फोन' कथा भूतप्रेतको अस्तित्व बारेमा लेखिएको कथा हो । 'गाडीमान' कथा दार्जिलिङको चटकपुर सुनदहका छेउछाउका रैथानेहरूको रीतिरिवाज, चालचलन तथा जीवनस्थिति दर्शाउने आञ्चलिक भावधारा भएको उत्कृष्ट कथा हो । आफ्ना कथा 'अद्भुत रोग' र 'अनुताप'का बारेमा कथाकार स्वयं भन्छन् "कथाहरूमा अद्भुत रोग र अनुताप श्रेष्ठ त के राम्रो लाग्छ । कारण मनोवैज्ञानिक विश्लेषण अद्भुत रोगमा गरेको छु र अनुतापमा चाहिँ तजभ ाचकत षउचभककष्यल षक तजभ विकत षउचभककष्यल छ ।"^{१०} उनका अरू कथाहरू कुनै कमान बस्तीतिरका गरिबी र दयनीय अवस्थामा विह्वल भएर लेखिएको पाइन्छ त कतै मनोवैज्ञानिक विश्लेषण कतै आञ्चलिक तथा प्रकृतिचित्रण पाइन्छ ।

रोमान्थन कथासङ्ग्रह सुन्दासको दोस्रो कथासङ्ग्रह हो । सन् १९८९ मा प्रकाशित भएको यस कथासङ्ग्रहमा जम्मा बाह्रवटा कथाहरू रहेका छन् । यस कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथाहरूमा 'शेरसिंह गोरखा', 'ऐते पाइलट', 'जिज्ञासु मेरा सङ्गी', 'लिपिवद्ध प्रमाण', 'नलिनी', 'अवला दुर्बला', 'शक्तिरूपा नारी', 'मूल फूटेपछि', 'एउटा गाडाको कहानी', 'चप्फ्राइ', 'विस्फोटन', 'फोर टुवाइन्टी' आदि ।

यस कथासङ्ग्रह भित्रका कथाहरू चित्तकर्षक, रोमाञ्चक र उत्कृष्ट रहेका छन् । यसबाहेक उनका अन्य कथा जुन साहित्य पथमा रहेका छन् ती कथाहरूमा अध्यात्मिक तथा नीतिमूलक विषयहरू समावेश भएका छन् साथै कुनै कथाहरूमा बालमनोविज्ञानलाई पनि समावेश गरेका छन् ।

^९ महेश प्रधान, *k"jft*, (सन् २००५) पृ. ६८ ।

^{१०} सोनाम छिरिङ, *cGtjftf*, श्री इन्द्र सुन्दास, सन् १९९१, पृ. ४४।

यी दुई दर्जनभन्दा अधिक कथा सिर्जनाले इन्द्र सुन्दासलाई एक सफल कथाकारका रूपमा स्थापित गरेको छ । ग्रामीण परिवेश र त्यहाका यावत समस्याहरू, चियाकमानका मजदूरहरूका दुःखद जीवन, सहरीय जीवन र त्यहाको अमानवीय तत्त्व आदिलाई साहित्यमा ढालेर रचना सिर्जना गर्न सक्षम कथाकार इन्द्र सुन्दास वास्तवमा साहित्यकार रूपनारायण सिंहकै बाटो अनुशरण गर्ने साहित्यकार हुन् । उनका जति पनि कथात्मक रचनाहरू छन् तिनीहरू सङ्ख्यात्मक रूपमा मात्र नभएर गुणात्मक रूपमा पनि उत्कृष्ट रहेका छन् ।

इ) जीवनीकार व्यक्तित्व

इन्द्र सुन्दासले आख्यानमात्र लेखेका छैनन् । आख्यानका अतिरिक्त उनले श्रीरामकृष्ण र तिनका दुई चेला (सङ्क्षिप्त जीवनी) १९४१ मा प्रकाशित गरे । सन् १९७३ मा पुनः श्रीरामकृष्ण (सम्पूर्ण जीवनी) पनि प्रकाशित गरे । यतिमात्र नभएर सन् १९८३ मा राजा राजमोहन राय (एक भल्कोको) पनि पाठकसमक्ष प्रस्तुत गरे । जीवनको अन्तिम कालमा उनले योगेश्वरी अञ्जनादेवी जीवनीकृति पनि प्रकाशित गरे । उनको प्रतिभा, लगन र योगदानको मुग्ध कण्ठले गुणगान गर्दै अर्थात् मूल्याङ्कन गर्दै साहित्यकार हरेन आलेज्यू उक्त जीवनी कृतिको प्रस्तावनामा लेख्नुहुन्छ, “उनी एक सिद्ध स्त्री थिइन् । भगवान कृष्णसाग साक्षात्कार थिइन् । उनले लेखेको भजन भक्ति, साहित्य धेरै होलान् तर त्यसका पनि खोजी कमै छन् । उनै अञ्जनादेवीको छोटो जीवनी यहा वरिष्ठ साहित्यकार सुन्दासबाट लिखित यो सानो पुस्तिका प्रकाशित भइरहेको छ ।”^{११} यसरी नेपाली साहित्य जगत्मा सिद्ध स्त्री बिलाइरहेको क्षणमा आफ्नो व्यस्त जागिरे जीवनबाट समय निकालेर साहित्य सिर्जना गरेकोमा उनको व्यक्तित्व एक सफल जीवनीकारको रूपमा पनि प्रख्यात बन्न पुगेको छ ।

ई) अनुवादक व्यक्तित्व

इन्द्र सुन्दास कथाकार, उपन्यासकार, जीवनीकारमा मात्र नभई एक सफल तथा चर्चित अनुवादक पनि थिए । उनमा नेपाली भाषा साहित्यमा जति धेरै दखल थियो त्यति नै दखल बङ्गला तथा अङ्ग्रेजी भाषा-साहित्यमा पनि थियो । फलतः उनले १९४८ मा टल्सटायका कथाहरू अनुवाद गरेका थिए । सुन्दासको अनुवाद गर्ने प्रतिभाको कदर गर्दै स्व. सूर्यविक्रम ज्ञवाली लेख्छन् : “श्री इन्द्र सुन्दास महोदयले आज टल्सटायजस्तो महान् पुरुषका बारेमा केही अत्युत्तम तथा शिक्षाप्रद कथाहरू नेपाली भाषामा अनुवाद गरी नेपाली जातिको जो सेवा गर्नुभयो त्यसका निमित्त हामी वहाका अत्यन्त ऋणी छौं । हाम्रा युवक-युवतीहरूले पनि आफ्ना जागरका केही अंश यस्ता काममा लगाइ दिए हाम्रो जातिको ठूलो कल्याण हुने थियो भन्ने

^{११} हरेन आले, of]uZj/L c~hgfbj]L -!((&_को प्रस्तावनाबाट उद्धृत ।

कुरामा केही सन्देह हुनेछैन ।^{१२} उनले आफ्नो अनुवादक क्षमताको उजागर गर्दै अविच्छिन्न रूपमा सन् १९५० मा जवाहारलाल नेहरूको पिताको पत्र छोरीलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरे । त्यसै गरी सन् १९५७ मा सङ्क्षिप्त आत्म-कथा (गान्धीजी) नेपालीमा रूपान्तरण गरे । बङ्गला साहित्यका प्रसिद्ध साहित्यकार रवीन्द्रनाथ ठाकुरकृत कथाहरू पनि रवीन्द्र रचनावली (लघु कथासङ्ग्रह) नामकरण गरेर सन् १९६२ मा प्रकाशित गरे । यसैगरी सुन्दासले सन् १९८५ मा मणिक बन्धोपाध्यका उपन्यासलाई पद्मा नदीको माभी शीर्षक दिएर नेपाली भाषामा प्रकाशित गरेका थिए । उनको अन्तिम कृति बङ्गला साहित्यको इतिहास हो । यो डा. सुकुमार सेनद्वारा लेखिएको बृहत् साहित्यिक इतिहास हो । आफ्नो क्षमता र दक्षतालाई यसरी विभिन्न भाषाको साहित्य अध्ययन गरी मौलिक रूपमा नेपाली जनजिब्रोले, मस्तिष्कले टपक्क टिप्ने गरी अनुवाद गर्न सक्नु आफ्नो दक्षताको प्रदर्शन गर्नु हो । यसैले उनी एक सफल अनुवादक हुन् भन्न सकिन्छ ।

उ) कवि व्यक्तित्व

इन्द्र सुन्दासले साहित्य यात्राको सुरुमा नै अथवा १९३७ तिर जब उनी कालेबुङ एस्.यू.एम्. कलेजका छात्र थिए त्यसैबेलादेखि नै काव्य लेखनको क्षेत्रतिर आकर्षित भएका थिए । उनी लेख्छन् : 'सन् १९३७ सालमा एस्.यू.एम्. कलेजको छात्र हुँदा कविता लेख्ने प्रचेष्टा गरिएको थियो, केही लेखियो पनि तर त्यो कापी कुनै सहपाठीले पढ्न लगेको थियो तर लगेको लगेकै पायो, फर्काएनन् । अन्य विधामा अधिकांश समय कलम चलाइयो । ती मध्ये तीन प्रकाशित कविताहरू हुन्: 'बाघ पर्वतमाथि', 'तुफानगञ्जमा एकदिन', 'विनति' ।^{१३} यी कविताहरू साहित्य धारा लेखहरूको सङ्कलनमा सङ्गृहीत गरेका छन् । उनले यी कविताहरू कुचविहारमा रहादा लेखेका हुन् । उपर्युक्त तीन कविताहरूलाई नमूनाका रूपमा हेर्दा उनमा कवि प्रतिभा पनि विद्यमान रहेको थाहा पाइन्छ ।

ऊ) समाजसेवी व्यक्तित्व

रामकृष्ण वेदान्त आश्रमका सदस्य रहेपछि स्वामी प्रबुद्धानन्द स्वामीको नेतृत्वमा अवैतनिक शिक्षकको रूपमा पनि काम गरे । असाहय दीनदुःखी, बालकहरूको भविष्यप्रति चिन्तित हुने सुन्दासले राजवाडी, सिद्राबुङ तथा दार्जिलिङ सहरको निकटवर्ती कमान बस्तीतिर धाएर शिक्षाको महत्त्वबारे जानकारी गराएका थिए । यस सन्दर्भमा उनी लेख्छन् : "त्यस दिनको सभा समाप्त भएपछि स्वामी प्रबुद्धानन्दसहित हामी नवयुवकहरू आश्रमबाट हिंडेर राजवाडी बस्तीतिर लाग्यौ । त्यहाँ एउटा थुम्कोमा बस्यौ । यिनीहरूले के गर्न आटे भनेर सिद्राबुङ र

^{१२} सूर्यविक्रम ज्ञवाली, 6N;6fosf syfx (१९९४), दो.सं.को प्राक्कथनबाट उद्धृत ।

^{१३} इन्द्र सुन्दासको आफ्नै हस्तलिखित दस्तावेजबाट उद्धृत ।

कमान बस्तीबाट आइतबार सहर आउने मानिसहरूले जिज्ञासापूर्ण नेत्रले हेरिरहे । हामीले गाउाका केटाकेटीहरू र पाकाहरूलाई बटुल्यौ । ससाना खाता, पेन्सिल र प्राथमिक पुस्तकहरू हामीले बोकेर लगेका थियौ । ती त्यहा बाडिदियौ अनि त्यो राजबाडी डाडामा शुभमुहूर्तमा विद्यादान दिने कार्यको सुरुवात गर्‍यौ । स्वामी प्रबुद्धानन्दजीको प्रेरणा तथा उनकै नेतृत्वमा सन् १९४१ मा आरम्भ गरिएको 'श्रीरामकृष्ण शिक्षा परिषद'को प्रथम मूलमन्त्रीको कार्यभार सन् १९४३ सम्म गरे ।^{१४} यसै गरेर दार्जिलिङ सहरस्थित 'धीरधाम बोर्ड अफ ट्रस्टीज'को सन् १९८० देखि सक्रीय ट्रष्टिज रहेका कुरा पनि उनैको हस्तलिखित दास्तावेजबाट थाहा पाइन्छ । त्यसैगरी 'भीम छात्रवृत्ति कोष'को सदस्य पनि रहेका थिए ।^{१५} त्यसैगरी उनले रामभक्त मठ औ मिशन, आर्य समाज एवम् शिवानन्द आश्रम, ऋषिकेश आदिबाट भइरहने आध्यात्मिक तथा भौतिक सेवामा सहभागिता जनाइरहे ।

सुन्दास सन् १९४१ देखि नेपाली साहित्य सम्मेलन दार्जिलिङका सदस्य भए भने १९४५ देखि धेरै कालसम्म सम्मेलनका उपमन्त्रीसम्म भएका थिए । यसैगरी गरिबदुःखी निवारण सम्मेलनको तत्वधानमा रूपनारायण सिंहद्वारा सम्पादित खोजी (सन् १९४०-४१) मासिक पत्रिकाको प्रकाशनको सहयोगी बनेका थिए । सुन्दासले सन् १९४१-४३ सम्म रामकृष्ण वेदान्त शिक्षापरिषद्को तत्वधानमा हुने कथा प्रतियोगिताका सञ्चालक भएर कार्य गरे । सन् १९५२ देखि केही कालसम्म 'पश्चिम बङ्गाल बोर्ड अफ सेकेण्डरी एजुकेशन'को सिलेबस कमिटीअन्तर्गत 'नेपाली सब् कमिटीको सदस्य' बनेर आफ्नो बहुमूल्य समयको सदुपयोग गरे । पहाडी खण्डको सरकारी अफिसरहरूमा नेपाली भाषाको प्रयोगको लागि गठित गरिएको सरकारी समितिको सदस्य तथा सरकारी ऐन, कानुन नेपालीमा अनुवाद र प्रयोग गराउने ध्येयले पश्चिम बङ्गाल सरकारी न्यायविभागले नियुक्त गरेको 'एड्भाईजरी कमिटी'को एक वरिष्ठ सदस्य पनि रहे ।^{१६} यी विभिन्न क्षेत्रमा विभिन्न ओहदामा रहेर निस्वार्थ रूपमा सेवा गरेको तथ्यबाट उनी एक कर्मठ समाजसेवी व्यक्ति रहेको पुष्टि हुन्छ ।

ख) जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्यलेखनबीचको अन्तःसम्बन्ध

इन्द्र सुन्दासको ८५ बर्से जीवनावधिलाई नियाल्दा उनको जीवन विभिन्न परिस्थितिबाट गुज्रेको पाइन्छ । बाल्यकालदेखि नै विलक्षण प्रतिभाका धनी सुन्दास पढ्नमा पनि उत्तिकै तेज थिए । उनले सानै अवस्थादेखि साहित्यमा कलम चलाएका थिए । उनले आफ्ना अधिकांश कृतिहरूमा आफ्नै गाउाघरका रमणीय चियाकमानका परिवेशको चित्रण गरेका छन् । आफ्ना अधिकांश कृतिहरूमा आफूले जीवनमा भोगेका प्रत्यक्ष कुराहरूलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरेका

^{१४} पूर्ववत् ।

^{१५} पूर्ववत् ।

^{१६} इन्द्र सुन्दास, पूर्ववत् ।

छन् । समाजका विभिन्न परिस्थितिका माझबाट उनको सामाजिक, सांस्कृतिक, बहुभाषिक व्यक्तित्वको निर्माण भएको छ भने साहित्यका व्यक्तित्वचाहि नैसर्गिक प्रतिभा, गहन अध्ययन र क्रमिक लेखनबाट विकास भएको देखिन्छ । उनको स्रष्टा व्यक्तित्वहरूमध्ये उपन्यासकार, कथाकार, जीवनीकार व्यक्तित्व उच्चतर देखिन्छ र आफ्ना जीवनका अधिकांश समय यसको साधना र परिष्कारमा बिताएको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त उनको अनुवादक व्यक्तित्व पनि कम महत्त्वपूर्ण रहेको छैन । किशोरावस्थामा नै जागिरे जीवनमा प्रवेश गरेर लामो समय व्यतित गरे पनि साहित्य सिर्जनामा उनी अविच्छिन्न रूपमा लागि रहे । उनी आफ्नो जीवनको अन्तिमावस्थासम्म साहित्य सिर्जनामा साधना गरिरहेर नेपाली साहित्यलाई ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् ।

२.३ इन्द्र सुन्दासको साहित्य यात्राको काल विभाजन

सन् १९३६ सालदेखि नै आफ्ना रचनाहरू प्रकाशित गर्न थालेका सुन्दासले जागिरे जीवनलाई मूल कार्यक्षेत्र बनाए पनि साहित्य लेखनलाई पनि प्रमुख रूचीको क्षेत्र बनाएका छन् । कुनै पनि साहित्यकारको साहित्य यात्रालाई विभाजन गर्न केही न केही खास आधारहरू हुन्छन् । त्यसै आधारमा हेर्दा उनको छ दशक लामो साहित्य यात्रामा अनेकन मोड तथा उपमोडहरू आएका छन् । साहित्यलेखनीको थालनी, पुस्तकाकार कृतिहरूको प्रकाशन, साहित्यिक रचनाहरूको परिणाम र गुणस्तर आदिका आधार नै उनको साहित्य यात्राको मोडगत सङ्केतक हुन् । यिनै आधारहरूमा उनको छ दशक लामो साहित्य यात्रालाई निम्नानुसार विभाजन गरिएको छ :

- क) प्रथम चरण (सन् १९३६-१९५८)
- ख) दोस्रो चरण (सन् १९५८-१९७९)
- ग) तस्रो चरण (सन् १९७९ देखि यता)

क) प्रथम चरण (सन् १९३६-१९५६)

अनुकूल पारिवारिक वातावरण, साहित्य क्षेत्रमा भएको रुचि, विद्यालयीय जीवनमा पाएको प्रेरणा आदि कुराको पष्ठभूमिमा उनको साहित्य यात्राको प्रथम चरणको सुरुवात सन् १९३६ सालको परिवर्तन मासिक पत्रिकामा प्रकाशित 'सर्वोपकारी' शीर्षक लेखबाट भएको हो । यसै पत्रिकाको अर्को अङ्कमा प्रथम कथा 'सपनाको सम्झना' प्रकाशित गराएर उनले साहित्य लेखनको प्रारम्भ गरेका थिए । सन् १९४१ सालमा उनको बहुचर्चित कथा 'गाडीमान' खोजी पत्रिकामा प्रकाशित भयो ।^{१७} यस्तै प्रकारले उनका विभिन्न कालमा विभिन्न पत्रिकामा विभिन्न विधाका रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् । श्रीरामकृष्ण परमहंसका शिष्य स्वामी अभेदानन्दद्वारा स्थापित दार्जिलिङको वेदान्त आश्रमको एक कर्मठ स्वयं सेवकको रूपमा छादा स्वामी प्रबुद्धानन्दको नेतृत्वमा रहेर उनकै परामर्श अनुशरण गर्दै १९४१ सालमा भगवान श्रीरामकृष्ण र तिनका दुई चेला नामक सङ्क्षिप्त जीवनी रचना गरे ।^{१८} सन् १९४८ सालमा रुसका चर्चित साहित्यकार लियो टल्सटायका चर्चित कथाहरू अनुवाद गरेर टल्सटायका कथाहरू शीर्षक दिएर प्रकाशित गरे । सन् १९५० सालमा भारतवर्षका प्रधानमन्त्री पण्डित जवाहरलाल नेहरूद्वारा लिखित पुस्तकलाई पिताको पत्र छोरीलाई नामाकरण गरेर अनुवाद गरे ।

यस चरणमा उनले धेरै कृतिहरूको रचना गरेका छन् । यस चरणमा उनी अभ्यास गर्दै थिए भन्नुमा अत्युक्ति नहोला । सन् १९४० सालमा उनी जागिरे भएपछि उनको साहित्यप्रतिको

^{१७} इन्द्र सुन्दास, पूर्ववत् ।

^{१८} डा. लक्ष्मीदेवी सुन्दाससँगको भेटवार्ताबाट प्राप्त जानकारी ।

जोश केही कालका निमित्त सुस्त बन्यो । यसैगरी सन् १९४२ सालमा वैवाहिक जीवनमा प्रवेश गरेपछि उनी अझ अन्यत्रै व्यस्त भए । फेरि भएन उनले आफूलाई समाज सेवामा पनि संलग्न गरेका कारण आफूलाई पूर्ण रूपमा साहित्य सेवामा संलग्न गर्न सकेनन् ।^{१६} दाम्पत्य जीवनको सुखद अनुभव, जागिरे जीवनको व्यस्तताबाट आफूलाई नछुटाई बचेको समयलाई साहित्य सिर्जनामा लगाउने प्रयत्न गर्दै थिए त्यसै समयमा पितृशोक परेको कारण उनलाई पारिवारिक बोझ थपियो । यी विभिन्न कारणले गर्दा उनको प्रथम चरणमा केही फुटकर लेख, कविता तथा कथाहरूका साथै रामकृष्ण र तिनका दुई चेला (१९४१), टल्सटायका कथाहरू (१९४८), पिताका पत्र छोरीलाई (१९५०) तथा महात्मा गान्धीकृत सङ्क्षिप्त आत्म-कथा (१९५७) लेखेर आफ्नो दक्षताको नमूना पेश गरेका छन् ।

ख) दोस्रो चरण (सन् १९५८-१९७९)

सन् १९५८ मा मौलिक उपन्यास मङ्गली प्रकाशित गरेपछि इन्द्र सुन्दासको साहित्य लेखनको दोस्रो चरण सुरुवात हुन्छ । यसरी नै अर्को सालमा रवीन्द्रनाथ ठाकुरद्वारा लिखित कथाहरू रवीन्द्र रचनावली (लघु कथासङ्ग्रह)लाई बङ्गाली भाषाबाट नेपालीमा अनुवाद गरे । सन् १९६७ सालमा उनले मौलिक कथासङ्ग्रह रानीखोला प्रकाशित गरे । यस कथासङ्ग्रहमा विभिन्न समयमा लेखिएका कथाहरू सङ्गृहीत छन् । त्यसपछि सन् १९७३ सालमा श्रीरामकृष्ण (सम्पूर्ण जीवनी) प्रकाशित गरे जुन अप्राप्त छ । उनले यस चरणमा अनुवादमात्र नगरेर मौलिक कृतिहरू पनि रचना गरेका छन् ।

ग) तेस्रो चरण (सन् १९७९ देखि यता)

इन्द्र सुन्दासको साहित्य यात्राको यस चरणलाई उर्वरकाल भन्दा अत्युक्ति नहोला । जागिरे जीवनबाट अवकाश प्राप्त हुनु, परिपक्वता आउनु, विभिन्न भाषासाहित्यको अध्ययन गर्नु आदिले गर्दा उनको यस चरण साहित्य लेखनको दृष्टिले उर्वर देखिन्छ । अनुशासनशीलता तथा जागिरे जीवनप्रतिको वफादारिताको कारण साहित्य सिर्जनामा अवरोध उत्पन्न भएको देखिए तापनि अवकाश प्राप्त भएपछि पूर्ण रूपले आफूलाई साहित्य सिर्जनामा अग्रसर गर्न सके ।

उनका प्रतिष्ठित मौलिक उपन्यासहरू यसै चरणमा देखापरेका छन् । सन् १९७९ सालमा जुनेली रेखा (भानुभक्त पुरस्कार प्राप्त) तथा १९८२ सालमा नियति उपन्यास प्रकाशित गरे । यस उपन्यासले सन् १९८३ सालमा प्रतिष्ठित साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त गर्न सफल भयो । त्यसपछि सन् १९८३ सालमा राजा राममोहन राय (एक भल्को) प्रकाशित गरे । जागिरे जीवनका बेला विभिन्न स्थानमा सरुवा हुने क्रममा उनले

^{१६} हरेन आलेसँगको भेटवार्ताबाट प्राप्त जानकारी ।

अङ्ग्रेजी, बङ्गला तथा हिन्दी भाषासाहित्यको अध्ययन गर्ने मौका पाएका थिए । यसैक्रममा उनले डा. सुकुमार सेनकृत बङ्गला साहित्यको इतिहास (१९९२) तथा मणिक बन्धोपाध्यायकृत पद्मा नदी र माभीलाई पद्मा नदीको माभी (१९८५) शीर्षक दिएर अनुवाद गरे । सन् १९८९ सालमा रोमन्थन कथासङ्ग्रह प्रकाशित गरे । सन् १९९७ सालमा खोजमूलक जीवनी योगेश्वरी अञ्जनादेवी लघु आयामको जीवनी प्रकाशित गरेपछि जीवनको अन्तिम अवस्था (सन् १९९९) मा जीवनका अनेकन क्षणमा लेखेका विविध लेखहरूको सङ्कलन साहित्य धारा प्रकाशित गरे ।^{१९}

यसरी इन्द्र सुन्दासको साहित्य यात्रा प्रारम्भदेखि अन्तिम अवस्थासम्म निरन्तर रूपमा अगाडि बढेको देखिन्छ । फुटकर कवितादेखि लिएर कथा, उपन्यास, जीवनी तथा अनुवादजस्ता विविध विधामा कलम चलाए तापनि उनले उपन्यास र कथामा प्रतिष्ठा कमाएका छन् । सुन्दासले भण्डै डेढ दर्जन पुस्तकहरू लेखेर सम्पूर्ण नेपाली साहित्यको इतिहासमा नै महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् ।

^{१९} हरेन आले, पूर्ववत् ।

परिच्छेद तीन

इन्द्र सुन्दासको औपन्यासिक कृतिहरूको अध्ययन

इन्द्र सुन्दास नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा हुन् । सुन्दास कथा, उपन्यास, जीवनी, विविध लेख, अनुवादका साथै कविता विधामा कलम चलाउने सृजनशील व्यक्तित्व हुन् । विभिन्न विधामा कलम चलाए तापनि उनले कथा र उपन्यास विधामा प्रतिष्ठा कमाएका छन् । यसका साथै जीवनी र अनुवादका क्षेत्रमा पनि उत्तिकै ख्याती कमाएका छन् । उनीद्वारा लिखित चारवटा उपन्यासलाई मुख्यतः छवटा तत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१ मङ्गली उपन्यासको अध्ययन

क) कथावस्तु

मङ्गली उपन्यास दार्जिलिङ र यसको निकटवर्ती स्थानहरूलाई पृष्ठभूमि बनाएर एउटा अबला नारीले भोग्नुपरेको उत्पीडन, दमन र शोषणजस्ता यथार्थतालाई आधार बनाएर लेखिएको सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यस उपन्यासमा पुरुषप्रधान समाजले अबला, असहाय नारीहरूको नारी अस्मितामाथि गर्दै आएको शोषण र दमन देखाइएको छ । यस उपन्यासकी प्रमुख पात्र मङ्गलीलाई राजगाडाका अपुताली दम्पति जयबीर र गोमतीले जन्मनुसाथै फालिएको अवस्थामा भेटाएर आफ्नै सन्तानसरह पालन पोषण गरी हुर्काएका थिए । तिनको रूप, लावण्यतामा सरदार देवीराजको छोरो कृष्णराज पहिलो नजरमा नै मन्त्रमुग्ध भएपछि तिनीहरू वैवाहिक जीवनमा बाधिन पुग्छन् । पराय घरकी दूल्ही मङ्गलीले पतिसेवामा भरमग्दुर प्रयास गरे पनि समयको गतिसागै आफ्ना धर्ममाता गोमतीको मृत्यु र पिता जयबीरको सोचनीय अवस्थाको कारण मङ्गली बाराम्बार माइता जानुपर्ने स्थिति उत्पन्न हुन्छ । यसैबीच कृष्णराजकी सानीआमाको कन्सुल्लीबाट प्रभावित भएर आफ्नी देवीजस्ती पत्नीलाई मानसिक तथा शारीरिक प्रताडना दिन लागेपश्चात सहन गर्न नसकी पतिगृह त्याग गर्न बाध्य हुन्छे । कृष्णराजले कान्छी पत्नी भित्र्याएपछि तिनको सहारा त्यही पुरानो भट्टीपसल बन्न पुग्छ । जन्मनसाथ माताबाट परित्यक्त हुनु तथा विवाहपश्चात पतिबाट पनि परित्यक्त हुनु, साहु महाजनबाट वेइज्जत हुनु आदि घटनाले तिनी विक्षिप्त हुन्छे । यसैबीच दोस्रो विश्वयुद्धको हुरीमा परेर बर्माबाट घुम्दै तिनलाई जन्मदिने आमा चन्द्रशीला तथा बाजे पं. अम्बरनाथ शरणार्थीको रूपमा दार्जिलिङ आएर बसोबास गर्नु संयोगजस्तो देखिन्छ । चन्द्रशीला काश्मीर तथा कागडाको माझ खण्डमा एउटा रियासतमा आफ्ना सङ्गीतकार पिताको साथमा छाडा त्यहाको राजकुमारसित यौनसम्बन्धमा बाधिन पुगी लोकलाजको भयले भाग्दै आएर त्यो पापको भारी दार्जिलिङको राजगाडामा फालेर बर्मातिर लागेकी थिई । उपन्यासको अन्ततिर बर्माबाट भाग्दै आएर दार्जिलिङमा संयोगवश उनीहरूको भेट हुन्छ । हैजाबाट प्रभावित भएर चन्द्रशीला र मङ्गलीको मृत्यु भएपछि बाजे पण्डित अम्बरनाथले मङ्गलीको गृहलाई 'नारी मङ्गल

केन्द्र'मा परिणत गरिदिएर नारीहरूलाई स्वावलम्बी हुने मूलमन्त्र दिएर आफू त्यहाबाट सधैका निमित्त विदा लिएपछि उपन्यास समाप्त हुन्छ ।

मङ्गली उपन्यासका प्रमुख नारी पात्र मङ्गली समाजका तमाम अशिक्षित नारीहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो । नारीहरू शिक्षित र स्वावलम्बी हुन नसक्दा पुरुष एकाधिपत्य समाजबाट कसरी प्रताडित हुनुपरेको छ ? त्यसको दयनीय तथा कारुणिक अवस्थाको मर्मस्पर्शी यथार्थ चित्रण यस उपन्यासमा पाइन्छ ।^{२९} यस उपन्यासमा मङ्गलीमात्र नभएर चन्द्रशीला, एकलेकी आमाजस्ता अन्य नारी पात्रहरूले पनि यस पुरुषप्रधान समाजबाट कुनै न कुनै रूपमा प्रताडना पाएकै हुदा यो उपन्यासले सोभा, निमुखा तथा परआश्रित स्त्रीहरूको पीडाको अत्यन्त मर्मस्पर्शी चित्रण गर्न सक्षम बनेको पाइन्छ ।

ख) चरित्रचित्रण

मङ्गली उपन्यासको कथावस्तु मङ्गलीकै सेरोफेरोमा रहेको हुदा तिनी उपन्यासकी केन्द्रीय पात्र हो । मङ्गली सुरुमा सुधी, शान्त, उच्च संस्कार भएकी नारी पात्रको रूपमा देखिए तापनि उपन्यासको उत्तरार्द्धमा आएर अवहेलित र पराश्रित नारी जीवनको प्रतिनिधित्व गरेर विलासी पति कृष्णराजको गृह त्याग गरी नारी स्वतन्त्रता तथा स्वावलम्बी बन्न उत्प्रेरित गराउने गतिशील पात्र हो । नारी अस्मिताको रक्षार्थ पुरुष एकाधिपत्य समाजको विरुद्धमा जुभ्न सक्ने सामर्थ्य राख्नु तिनमा भएको व्यक्तिगत चरित्रमात्र नभएर वर्गगत चरित्र पनि हो । उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म अनवरत रूपमा तिनकै सेरोफेरोका कथावस्तु घुमेको आधारमा तिनलाई मञ्चीय पात्र भन्न सकिन्छ । उपन्यासमा घटित कुनै पनि घटना र क्रममा मङ्गलीलाई छुटाउन मिल्दैन । त्यसैले तिनी उपन्यासकी आवद्ध चरित्र हो ।

जयवीर र गोमती उपन्यासको गौण पात्रका रूपमा देखिन्छ । निम्नवर्गीय पात्रको भूमिका निर्वाह गर्ने, एउटा पसल चलाएर जीविका धान्ने, समाजसित कदम मिलाएर हिाड्ने यी दम्पतिलाई उपन्यासमा अनुकूल पात्रका रूपमा हेर्न सकिन्छ । सम्पूर्ण जीवन एकनासले बिताएको कारण उनीहरूलाई स्थिर पात्र मान्न सकिन्छ । उपन्यासमा घटित घटनाहरूको क्रममा कहिले देखापर्दै कहिले ओभ्केलमा परेका यी दम्पति मुक्त पात्र हुन् ।

विलासी प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व गर्ने कृष्णराज यस उपन्यासको गतिशील पुरुष पात्र हो । वंशानुगत कमजोरीको रूपमा देखापरेको विलासी प्रवृत्तिका कारण मङ्गलीप्रति आकर्षित हुनु, समयको गतिसागै आफ्नी पत्नीप्रति वितृष्णा हुनु, दोस्रो स्त्रीप्रति आकर्षित भएर सौता हाल्नु, जीवनको अन्तिम अवस्थामा पश्चाताप गर्दै आफ्नो भूल स्वीकार गर्नुजस्ता क्रियाकलापले गर्दा

^{२९} महेश प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ३८ ।

कृष्णराजलाई अनुकूल, प्रतिकूल तथा गतिशील पात्र हो भन्न सकिन्छ । उसले मध्यमवर्गीय समाजको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ । यसैगरी उसका पिता देवीराज पनि त्यही समाजको प्रतिनिधित्व गर्ने गतिशील पुरुष पात्र हो । उपन्यासमा घटित प्रत्येक घटनाहरूमा अनिवार्य उपस्थिति नभएका कारण यी दुई पात्र मुक्त पात्रको रूपमा देखिन्छन् ।

उपन्यासको कथावस्तुलाई अग्रगति प्रदान गर्ने क्रममा सहायक चरित्रहरू पनि आएका छन् । जस्तै : फौजीमा भर्ना भएको गोमती परिवारको हितैषी एक्ले र उसकी विधवा आमा, सरदार देवीराजकी कर्कशा कान्छी स्वास्नी, मङ्गलीका जन्मदात्री चन्द्रशीला र बाजे पण्डित अम्बरनाथ, 'इम्पेरियल होटेल'का गोरा कोनेल साहेब, सुरेको बाबु, साहु तीरथराम आदि पुरुषमहिला पात्रहरू छन् । यी पात्रहरू कोही स्थिर छन् भने कोही गतिशील देखापर्दछन् । त्यसै गरी कोही अनुकूल तथा कोही प्रतिकूल स्वभावका छन् । उपन्यासमा उपस्थित यी पात्रहरू समय, स्थान र कार्यमा आधारमा सबै युक्तिसङ्गत प्रयोग भएका छन् । प्रमुख पात्रहरूलाई यी सबैले कथावस्तुको गतिमा अवरोध उत्पन्न गरेका छैनन् । यस आधारमा हेर्दा चरित्र विधानका दृष्टिले यो उपन्यास सफल रहेको छ ।

ग) कथोपकथन

कथोपकथन उपन्यासमा पात्रहरूबीच हुने सम्वाद हो । मङ्गली उपन्यासको सम्वाद पक्ष सशक्त र उल्लेखनीय छ । प्रमुख पात्रबीचका तथा प्रमुख र सहायक पात्रबीचका सम्वादले उपन्यासको गतिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

पानी थाप्न पुगेकी गोमतीले पनेरामा लावारिस भेटिएकी शिशुप्रति ममता दर्शाउँदा यस्तो सम्वाद प्रयोग गर्छ, "के हुन्थ्यो ? पानी थाप्न गएको थिए, पनेरामाथि एउटा रूखको फेदमा त भन्छौ, एउटा भर्खर जन्मेको नानी पो लुगामा बेद्वेर फ्याकिराखेको रैछ ।"^{२२}

पत्नीको कुरा सुनेर अर्द्धनिन्द्रित अवस्थामा नै पति जयवीर यसो भन्छ, "हेर्न जाऊ न त के रैछ ? बिगेको राडा-राडी, पापीहरू ।"^{२३} उपन्यासमा यस्ता पात्रस्तरका सम्वादहरू छन् जसले यसलाई जीवन्त बनाएका छन् । यहाँ सम्वादहरू कथात्मक शैलीमा आएको हुनाले अत्यन्त रोचक छन् । उपन्यास पढ्दै जाँदा आउने यस्ता सम्वादहरू भर्को लाग्ने खालका छैनन् । सुबेदार मेजरको पल्टने रवाफिलो सम्वाद यस प्रकार रहेको छ, "क्या भन्छ, हसन मियाको दोकानमा भुक्के केक, विस्कट नखाने को को छन् क्या भन्छ सुनौन ?"^{२४} यस सम्वादले कथ्य भाषाको चरम रूप देखाउँछ । यस सम्वादले पल्टनीय लवजलाई प्रस्ट्याएको

^{२२} पूर्ववत्, पृ. ३ ।

^{२३} पूर्ववत्, पृ. ५ ।

^{२४} पूर्ववत्, पृ. ६२ ।

पाइन्छ । यी विभिन्न स्थानमा प्रयुक्त भाषा प्रयोगका आधारले यो उपन्यास सफल भएको देखिन्छ ।

घ) परिवेश

उपन्यासको देश, काल र वातावरणलाई परिवेश भनिन्छ । मङ्गली उपन्यासले वरण गरेको वातावरण दुःखान्त र करुणामय पाइन्छ । निम्नवर्गीय समाजको कष्टप्रद जीवनचक्र अनि उच्चमध्यम वर्गको शोषण, अत्याचार आदिको वर्णन गरिएको छ । सामाजिक असन्तुलनको कारण उत्पन्न विपद र थिचोमिचोले उपन्यास करुणामय बनेको छ । दोस्रो विश्वयुद्धले उत्पन्न गरेको तनाव र विस्थापनका कारण वर्मा सामान्य रूपमा यस उपन्यासको परिवेश बनेको छ । यस उपन्यासको परिवेशको रूपमा ब्रिटिश साम्राज्याधिन दार्जिलिङ र त्यसका निकटवर्ती राजगाउलाई प्रमुख परिवेश मान्न सकिन्छ । राजगाउ र यसका वरपरका पनि क्षेत्रलाई परिवेशको रूपमा उपन्यासकारले लिएका छन् । पराश्रित अशिक्षित नारीमाथि गरिएको सामाजिक, आर्थिक तथा शारीरिक शोषणको बिकृत सामाजिक परिवेशको वर्णन पाइन्छ । देवीराज र कृष्णराजबाट बहुपत्नी प्रथाको परिवेश देखाइएको छ ।

मङ्गली उपन्यासमा ब्रिटिश साम्राज्यको अवधिमा हुन लागेको विकास उन्मुखी बाटोघाटो निर्माणको क्रममा ढ्वाङ् तान्दा गाइएका गीतहरूले लोकगीत र ग्रामीण परिवेशको चित्रण गरिएको पाइन्छ । उपन्यासको परिवेशको रूपमा प्रकृतिको चित्रण प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत भएको छ । उपन्यासमा दार्जिलिङ र त्यसका वरपरका प्राकृतिक चित्रणबाट सुरू हुन्छ । राजगाउ, गुम्बा डाडा, दार्जिलिङ बजार, पारी देखिने हिमाल, दार्जिलिङ सहरका ठूलाठूला कोठीहरू, राजगाउमाथिको बनमा फूलेको चापहरू जस्ता प्राकृतिक परिवेशको सुन्दर चित्रण पाइन्छ ।

ङ) भाषाशैली

मङ्गली उपन्यास निम्नवर्गीय दार्जिलिङको नेपाली समाजको यथार्थवादी अङ्कन हो । समाजका निम्नवर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषा सरल र स्वाभाविक हुने गर्दछ । त्यसैले यस उपन्यासमा प्रयुक्त भएको भाषा सुबोध्य रहेको छ । तत्कालीन दार्जिलिङको समाजमा प्रयोग हुने गोरा साहेब तथा मेमसाहेबहरूको लवज, बङ्गला जातिको लवजहरू पनि यस उपन्यासमा पाइन्छ । यसका अतिरिक्त भाषालाई प्रभावशाली बनाउनका निम्ति सान्दर्भिक उखानहरूको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अङ्ग्रेजले प्रयोग गरेका तत्कालीन हिन्दी भाषा यस प्रकार छ, “आफ्ना काम देखो, टुम्रा आदमी नाइ मागटा” । उसैगरी बङ्गला हिन्दी भाषीहरूले प्रयोग गरेको भाषा “का भइल हो डाकु भैया ? मान्छेको रीस काहेको उठ्यो रे ?”^{६४} ‘कन सुत्तो लाग्नु’, ‘मेख मान्नु’, ‘पढ्नु गुन्नु

^{२५} पूर्ववत्, पृ. ४३ ।

कौन काम हलो जोती खायो माम'जस्ता उखानटुक्का आदिको प्रयोगले उपन्यासको भाषिक अभिव्यक्ति प्रभावकारी बनाएको पाइन्छ ।

भाषिक शैलीका कोणबाट उपन्यास वर्णनात्मक र नाटकीय शैलीमा लेखिएको पाइन्छ । साहित्यिक शैलीको आधारमा उपन्यास चेतनप्रवाह शैलीमा लेखिएको पाइन्छ । सम्वादमा पात्रको स्तरअनुसारको भाषा प्रयोग गराउनु सुन्दासको शैलीगत विशिष्टता हो । शृङ्खला नमिलेको यस उपन्यासको प्रस्तुती वृत्तात्मक शैलीमा रहेको छ । भाषा र शैलीको प्रयोगको आधारमा मङ्गली उपन्यास सफल देखिन्छ ।

च) उद्देश्य

विना उद्देश्य कुनै कार्य सम्पादन हुदैन, त्यसैले साहित्यसिर्जना पनि प्रयोजनहीन हुदैन । उद्देश्यहीन कृति अर्थहीन हुन्छ । मङ्गली उपन्यासमा उपन्यासकारको सुधारवादी दृष्टि रहेको छ र दार्जिलिङको नेपाली समाजमा व्यप्त कुरीतिहरू उन्मूलन गर्ने उद्देश्य रहेको छ ।^{२६} यस उपन्यासको समष्टिगत अध्ययन गर्दा यसमा यथार्थवाद र आदर्शवादको स्थापना नै मूलभूत रूपमा भएको पाइन्छ । यथार्थ र आदर्शको सम्मिश्रणमा नै यस उपन्यासको जीवनदर्शन केन्द्रभूत भएको छ ।

मङ्गली उपन्यासलाई दोस्रो विश्वयुद्धको छेउछाउको दार्जिलिङे नेपाली समाजको इतिहासभन्दा हुन्छ । मूलतः यस उपन्यासमा विभिन्न समस्याले जेलिएका निम्नवर्गीय र मध्यमवर्गीय चरित्रहरूको जीवन सङ्घर्ष र सामाजिक यथार्थलाई मूर्त रूपमा चित्रित गरिएको छ । भारत स्वतन्त्र हुनु अघि दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरूद्वारा विकासमूलक कार्यअन्तर्गत सडक खनेर रोडा पलेको यथार्थ चित्रण उपन्यासकारले चित्रण गरेका छन् । सडक निर्माणमा काम गर्ने कुल्लिहरू दुःखपीर भुल्न स्वच्छ हृदयले प्रेमप्रणयमूलक गीतहरूको पनि यथार्थ चित्रण गरेका छन् । च्याङ्वाले गाएको गीत यस प्रकार छः

“सिलीगुठीबाट रेल गाडी आयो, घुम्तीमा लेट भयो ।

कहाको तिमी कहाको हामी, ढ्वाङ तान्दा भेट भयो ॥”^{२७}

फूलमायाको उत्तर यस प्रकार छः

“मदेसै ज्यानको धानको खेतमा, सुकेको पराल छ ।

सुदिनले होकि कुदिनले हो, मन मेरो बराल्छ ॥”^{२८}

^{२६} डा. मोहन पी. दाहाल, *bflh{ln^sf gjkfnL pkGof}*, २००९, पृ. ९९ ।

^{२७} पूर्ववत्, पृ. ७८ ।

यस्ता श्रुतिरम्य गीतहरू प्रस्तुत गरी मजदूरी ज्यालाबाट जीविका धान्ने निम्नवर्गीय प्रवासी नेपालीहरूको यथार्थ चित्रण गरेका छन् । अशिक्षित, सोभोपनका कारण दवाइऔषधभन्दा धामीभाक्रीमा विश्वास गर्ने नेपाली समाजको चित्रणमा सजीवता देखिन्छ । ‘मलाई हेला भयो, भाकल पुऱ्याएन.. ... हेर हेर हेर... ...मुटु खन्छु है मनुवा’ भाक्रीको मनगढन्ते फलकाइमा सोभो जयवीरले पत्नीलाई बचाउने भिनो आशामा भन्छ, “परमेसोरी... बोका पाठा, कुखुरा परेवा जे भने पनि दिन्छु ... भुलचुक माफ पाउा ।”^{२६}

आदर्शवादमा आधारित मङ्गली उपन्यासमा सत्को जय अनि असत्को पराजय पाइन्छ । “सरदार देवीराजकी आफ्नी विहाइते स्वास्नी बिरामी परेर थला परेकै बेलादेखि सुबेदारकी विधवी स्त्रीसित लसपस थियो । जेठी स्वास्नी मरेको दिन उनी मलामीहरूको समेत हृदय चिर्ने गरी रोएका थिए तथा आलसतालस परेका थिए । परन्तु त्यसको पन्ध्रै दिनपछि सुबेदारनीलाई भित्र्याउदा तिनै मलामीका मुखबाट विस्मयको हासो निस्किएको थियो ।”^{२७} यही पापले सरदार देवीराजको गृहमा नित्य अशान्ति छाएको छ । कान्छी स्वास्नीको कर्कशा प्रवृत्तिका कारण मङ्गलीजस्ती बुहारीले पनि गृहत्याग गर्नुपरेको छ । आफौ पनि पत्नीको रुखो स्वभावले सरदारी कामको वहाना लिएर आसामतिर लाग्नुपरेको छ ।

अवैध शारीरिक सम्पर्कबाट गर्भवती भएपछि आफ्ना पितासित त्यो पापको भारी बोकेर दार्जिलिङको राजगाउामा आइपुग्दा चन्द्रशीलाले मङ्गलीलाई जन्माई । त्यस अबोध शिशुलाई त्यही छोडेर तिनीहरू वर्मातिर लागेका थिए । दोस्रो विश्वयुद्धको भूमरीमा परेर उनीहरू पुनः दार्जिलिङ आइपुग्छन् । संयोगवश त्यहा उनीहरूको पुर्नमिलन हुन्छ । यस उपन्यासमा चन्द्रशीलाले असत् चरित्रको दण्डस्वरूप यस्ता कष्टहरू भोग्नुपरेको छ ।

उपन्यासको नायिका मङ्गलीलाई आदर्श नारीको रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ । सामाजिक कथावस्तुको चयन गरिएको भए पनि काल्पनिक आदर्शको बढी व्याख्या गर्नु आदर्शवादी प्रवृत्ति हो ।^{२८} मङ्गलीको आदर्शता यसैअनुरूप देखिन्छ । ‘म यस्ती लाटी चिया दोकानमा जुठोभाडा पखाल्ने अनि ... बतासे, कलावती धनीकी छोरी, साडी र घडी लाउने, पढेकी बाठी, बङ्गालीजस्ती... उसको सामुन्ने म कहाा सुहाउछु ?’^{२९} आफूलाई तुच्छ ठानेर पुरुष एकाधिपत्य समाजमा व्यप्त बहुपत्नी प्रथाको अधि नतमस्तक देखिन्छे । ‘छोरीको जन्म हारेको

^{२६} पूर्ववत् ।

^{२९} पूर्ववत्, पृ ११३ ।

^{३०} पूर्ववत्, पृ. ६७ ।

^{३१} कृष्णबहादुर बस्नेत, cfw'lgs gjkfnL pkGof;, वि.सं. २०५९, पृ. ४४ ।

^{३२} इन्द्र सुन्दास, पूर्ववत्, पृ. १६५ ।

कर्म' भन्ने उक्तिलाई अनुशरण गरेर सिउादोमा सिादूर भरेको पतिको व्यवहारलाई वेवास्ता गरेकी छ ।

मङ्गली उपन्यासले वरण गरेको यथार्थ चित्रणलाई आदर्शमयी बनाउन 'नारी मङ्गल केन्द्र'लाई उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेका छन् । अनुकरणीय तथा अनुपम चरित्रको सिर्जनाद्वारा पथभ्रष्ट पात्रलाई तिनै सफल तथा अनुकरणीय पात्र हिाडेको बाटोमा अनुशरण गराउने आग्रह आदर्शवादमा पाइन्छ ।^{३३} यसका अतिरिक्त उपन्यासले पुरुष एकाधिपत्य समाजमा व्यप्त नारीप्रतिको विकृत भावना, दमन, शोषण नीतिको विरुद्धमा आवाज उठाउने जमर्को कसेको पाइन्छ । मङ्गलीजस्ती अशिक्षित तथा पराश्रित नारीहरूलाई कृष्णराजजस्तो भोगी, विलासी पतिको विरुद्धमा सजग बनाई पतिगृह त्याग गराएर स्वावलम्बी बनाउनुका साथै उपन्यासमार्फत् समाजका सुषुप्त नारीहरूलाई जागृत गराउने उद्देश्य लिइएको देखिन्छ । नारी पनि केही हदसम्म स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो जीवन धान्न सक्छे, भन्ने भावनालाई यस उपन्यासको उद्देश्यको रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

३.२ जुनेली रेखा उपन्यासको अध्ययन

क) कथानक

जुनेली रेखा उपन्यास एउटा बेग्लै परिकल्पनाको उपजस्वरूप यथार्थवादी धारामा लेखिएको लघु आयामको, तत्कालीन अङ्ग्रेज साम्रज्यअन्तर्गत दार्जिलिङको चिया कमानहरूको शासन व्यवस्था तथा नगर वातावरण, निम्न र निम्नमध्यमवर्गीय जनजीवनसाग सम्बन्धित अति रोचक उपन्यास हो ।

जुनेली रेखा उपन्यासको उल्लेखनीय पक्ष तथा मेरुदण्ड 'हट्टाबाहर प्रथा' हो । 'हट्टाबाहिर' दार्जिलिङ, डुवर्स र तराई अञ्चलका चिया कमानका मजदूरहरूमाथि प्रयोग गरिने साह्रै अन्यायपूर्ण प्रथा थियो ।^{३४} यस उपन्यासको कथावस्तुलाई सङ्क्षिप्त रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ : मेकी कमानको बडाकोठीको धनेमाली, रगतमासीले यौवनको संघार ननाघी मालिनिलाई विधवा बनाएर अकालैमा मृत्यु भयो । असाहय, एकली मालिनी पतिको स्थानमा नियुक्त भई । त्यही कमानको जसेको पनि पत्नीको देहान्त भएर एकलो थियो । आफ्नो एकलोपन अनि मनको व्याथा, पीरहरू पोख्न मालिनीको घरमा जाने क्रममा उनीसित आकर्षित भएपछि, एकदिन उसले मातेको सुरमा अब उसो जीवन सागै जीउने प्रस्ताव राख्छ । पहिलेपहिले जसेलाई आफन्तै मानेकी, पछि बारम्बार धाएको अनि अहिले यसरी मातेर आउन निषेध गर्दा पनि आएर हात तानेको देख्दा असहाय भएर लोकलाज र पतिवियोगमा विक्षिप्त मालिनीले छिमेकीसित गुहार मागी । एक कान दुई कान गर्दै आखिर यो खबर बडासाहेबले पनि सुन्यो । उनको रूप यौवन देखेर बडासाहेब पनि लोभिएको थियो । यही निहुमा जसेलाई 'हट्टाबाहर'को

^{३३} कृष्णबहादुर बस्नेत, पूर्ववत् ।

^{३४} महेश प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ४५ ।

कठोर, निर्मम सजाय दिएर मालिनीलाई आफूतिर आकृष्ट गराउने स्वार्थी धेय लियो । जसे वर्षौंदेखि बसी आएको मेकी कमान सधैको लागि छाडेर दार्जिलिङतिर लाग्यो । चैनधोज सरदारको सहायताले महिनावरी दस रूपियामा रेलका गोरा ड्राइभर साहेबको घरमा काम गर्न लाग्यो । दिन बित्दै जादा ड्राइभर साहेबको तीनधारे स्टेशनमा सरुवा भयो । जसेको इमान्दारिता देखेर 'सोलजर बोर्डमा' चौकीदारी दिलाई दियो । दार्जिलिङ आएर जसेलाई एकप्रकारले सुख नै थियो तर पनि बेलाबखत मालिनी तथा आफू जन्मेको मेकी कमान सम्भेर नमिठो लाग्थ्यो । उता मालिनीलाई बडासाहेबको कुदृष्टि र व्यवहारले पश्चाताप हुन लागेकै समय आधाराततिर धेरै कोसेली लिएर भलाकुसारी गर्दै आइपुग्दा जेसेप्रति माया र त्याग पलाएर आयो । यसरी आएको केहीदिन पछाडि जुनेली रातमा जुनको धमिलो प्रकाशमा मालिनी जसेको पत्नीको रूपमा सदाको लागि गोरा साहेबको कुदृष्टिबाट उन्मुक्त भएर दार्जिलिङतिर लागी ।

जुनेली रेखा उपन्यासले वरण गरेको कथावस्तुले 'हट्टाबाहर' प्रथाको मात्र चर्चा नगरेर, आर्थिक, सामाजिक, मानसिक तथा शारीरिक शोषणको पनि चर्चा गरेकै पाइन्छ । जसेलाई 'हट्टाबाहर' गरेर बडासाहेबले मालिनीको यौवन चुस्ने प्रयाश गरेको थियो । असाहय, अवला तथा अशिक्षित मालिनीलाई यौनको शिकार बनाउन खोजेको तथ्यले तरुणीबर्णीहरू कुत्सित र दुराचारी अङ्ग्रेज प्रबन्धकहरूका खराब नियतका शिकार हुन्थे भन्न सकिने आधार यस उपन्यासले दिएको छ । गास र बास लुटिएका सर्वहाराहरूको अत्यन्त मर्मभेदी यथार्थलाई उपन्यासकारले आफ्नो विषयवस्तु बनाएका छन् ।^{४४} अङ्ग्रेज म्यानेजरहरूले आफ्ना अधीनस्त चियावगानहरूमा गरेको अन्याय, अत्याचारलाई मूल विषय बनाएर प्रस्तुत गरेका छन् । भर्रा अङ्ग्रेज र एड्लो इण्डियनहरू बीचमा पनि असमानता रहेको थियो । भर्रा गोराहरूले ठिमाहा गोराहरूलाई दोस्रो स्तरका सम्भन्धे, भनौ कालाकाला भारतीयहरू भन्दा केही इज्जत पाउथे । आक्रोशका कारण कुनै दिन ऐश्वर्य सम्पन्न गोराहरूको पसल तोडफोड हुन्थ्यो भन्ने कुरा उपन्यासका चर्चा गरेको पाइन्छ । यस आधारमा उपन्यासले वर्गगत तथा सामाजिक आर्थिक शोषण पनि भएको बुझिन्छ । त्यस विभेदलाई प्रष्ट पार्न अङ्ग्रेजी उक्तिलाई उपन्यासकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

^{४४} महेश प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ४४ ।

“पुडिङ्ग र पाय अफिसरकी जोइलाई

‘रोटीमात्र हाय सिपाहीकी जोइलाई ।”^{घट}

ख) चरित्रचित्रण

जुनेली रेखा उपन्यास लघु आयामको उपन्यास भएको कारण यसमा थोरै पात्रहरू रहेका छन् । यसका प्रमुख पात्रका रूपमा मालिनी, जसे र बडासाहेब रहेका छन् भने गौण पात्रहरू धने, पसले बूढा, चैनधोज सरदार सरदारनी, रेल्वे ड्राइभर साहेब, मेम साहेब आदि ।

मालिनी जुनेली रेखा उपन्यासको प्रमुख नारी चरित्र हो । अल्पआयुमै पतिको वियोगको सन्त्रास र सन्तापमा मालिनी असाहय भएकी थिई । दाम्पत्य जीवनको भोग गर्न नपाई पतिलाई दैवले चोरेर लगेपछि एकदमै विक्षिप्त बनेकी थिई । जसेको प्रस्तावको प्रतिक्रियास्वरूप गोरा साहेबको अधि अर्जी गर्नु, फेरि पछि गएर साहेबको कुदृष्टि र व्यवहारले चेत खोलेर पश्चाताप गर्नु उनमा रहेको गतिशील स्वभावको परिणाम हो । यस आधारमा हेर्दा मालिनी गतिशील पात्र हो । जसेप्रति सहानुभूति हुनु, पछि त्यही सहानुभूति मायामा परिणत भएको हेर्दा उनी अनुकूल चरित्र हो । मालिनीले आफूमा भइरहेको साहेबको कुव्यवहारको प्रतिक्रिया नगरेर सौहार्द बस्नाले उनी स्वपीडित देखिन्छे, साथै त्यसको विरोध गरेर समग्र नारीहरूमा चेतना नल्याउनुमा उनको व्यक्तिगत जीवनचेतना देखिन्छ । उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म उत्तिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको आधारमा उनी मञ्चीय तथा वद्ध पात्रको रूपमा रहेको छ ।

जसे उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो । पत्नीको मृत्युपश्चात मालिनीप्रति आकृष्ट हुनु तथा उनीप्रति सहानुभूति रहेको देख्दा ऊ अनुकूल चरित्र हो । आफ्नो उद्वेग, इच्छा र मायाको बदलामा ‘हट्टाबाहर’को सजाय पाएर पनि त्यही मालिनीलाई एकोहोरो माया गर्नु स्वभावका आधारमा स्थिर चरित्र हो । ‘हट्टाबाहर’ भएर आधारातमा साहेबको बड्गलामा ढुङ्गा हानेर विरोध गरेको थियो तापनि यस विरोधले सम्पूर्ण मजदूरको प्रतिनिधित्व गरेको छैन । त्यसैले ऊ व्यक्तिगत जीवन चेतना भएको सोभो पात्र हो साथै उसको उपन्यासमा उपस्थिति अनिवार्य तथा सुरुदेखि अन्त्यसम्म एकनासले भएको आधारमा ऊ मञ्चीय तथा वद्ध पात्र हो ।

बडासाहेब अङ्ग्रेजहरूको प्रतिनिधिको रूपमा विलासी, अत्याचारी तथा निर्मम पुरुष हो । मालिनीको रूप लावण्यमा लोभिएर जसेको तीलजत्रो भूललाई अक्षम्य दोष ठहराएर आफू र मालिनीबीचको बाटोबाट निर्ममतापूर्वक ‘हट्टाबाहर’को सजाय सुनाउने बडासाहेब यस उपन्यासको खलनायक वा प्रतिकूल पात्र हो । उपन्यासको सुरुतिर जब उसले मालिनीलाई देखेको थियो त्यसैबेलादेखि कुभावना पलाएको बडासाहेबले उसलाई उस्तै नजरले हेरेको देख्दा

^{३६} यन्द्र सुन्दास, h'g]nL /jvf, पृ. ४७ ।

स्थिर स्वभावको पात्र मान्न सकिन्छ । बडासाहेबको चरित्रले अधिकतम गोरा साहेबहरूको चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेको हुदा वर्गगत चरित्रको रूपमा देखिन्छ । उपन्यासको कथावस्तु उसको उपस्थितिबिना खल्लो हुन्छ, त्यसैले बडासाहेबलाई मञ्चीय तथा वद्ध चरित्रको रूपमा लिन सकिन्छ ।

अन्य गौण पात्रहरूमा पनि चैनधोज सरदार, दोकाने बूढा, रेल्वे ड्राइभर तथा मेमसाहेब यी सबै जसको दयनीय स्थितिमा उपकार गर्ने मानवीय पात्रहरू भएको कारण प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल चरित्रहरू हुन् । यिनीहरू स्वभावका आधारमा प्रायः स्थिर रहेका छन् कारण यिनीहरूले सदा जसको भलाई चाहेका छन् । यिनीहरू उपन्यासमा केही कालका निम्ति उपस्थित भएर अदृश्य भए पनि भूमिका गहन देख्न सकिन्छ । त्यसैले यिनीहरूलाई मञ्चीय तथा वद्ध चरित्र भन्न सकिन्छ ।

ग) कथोपकथन

जुनेली रेखा उपन्यासका सम्वाद पक्ष साधरण ग्रामीण जनजीवनले प्रयोग गर्ने किसिमको रहेको छ । पात्रस्तरले प्रयोग गर्ने भाषिक सम्वादको प्रयोग यस्तो छ : “हाय विस्तु ! राम्रो कुरा गरेको मैले । म एकलो फिट्टो ऊ पनि एकली उसको पनि मर्यो, मेरो पनि मर्यो, बालबच्चा छैन दुवैको, अन्त हामीलाई घरजम गर्दा केले थुन्छ । मैले धरम सम्भेर बोलेको है इष्टमित्र ।”^{४७} मालिनीप्रतिको सहानुभूति तथा मायालाई दुनियाको सामु सोभै भन्नु ग्रामीण मानिसले प्रयोग गर्ने सम्वाद हो ।

मालिनीद्वारा प्रयुक्त सम्वाद यस्तो रहेको छ : “ए जसे दाजू, किन याा आएर बसिरा’को ? जाउ है अरूले देखे के भन्लान् । मलाई गाल नपार, गरिखान देऊ, तिमेरु लेग्ने मान्छेलाई के छ र, जसो गरे पनि हुन्छ । मेरो बिनित जाऊ ।”^{४८} उसैगरी गोरा साहेबले प्रयोग गरेको सम्वाद पनि उचित देखिन्छ, “ओ...ओ... जसे... बहुत बदमास.. आई सी’ अनि “नडराउनु, सब कुरा मलाई भन्नुसक्छ, राम्रो केटी, तब त म याक्शन लिनसक्छ ।”^{४९} पात्रबीच भएको सम्वादले उपन्यासको गतिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । उपन्यासमा जाति, लिङ्ग, स्तर र उमेरअनुसारको सम्वाद प्रयोग भएका छन् । सम्वाद पक्षलाई नियाल्दा उपन्यास सफल भएको बुझिन्छ ।

^{४७} पूर्ववत्, पृ. ४ ।

^{४८} पूर्ववत्, पृ. ९ ।

^{४९} पूर्ववत्, पृ. १२ ।

घ) परिवेश

जुनेली रेखा उपन्यासले वरण गरेको परिवेशलाई प्राकृतिक, सामाजिक, आर्थिकजस्ता विविध क्षेत्रमा विभाजन गर्न सकिन्छ। तत्कालीन दार्जिलिङका नेपालीहरूमा आर्थिक दुरावस्था थियो। त्यसमाथि पनि अङ्ग्रेजको शोषण र अत्याचारले सम्पूर्ण जीवन नै त्रासित र अस्तव्यस्त थियो। मालिक, चिया कमानका मजदूर, कामदारीजस्ता ज्याला मजदूरी गरेर जीविका चलाउनु पर्ने स्थितिको चित्रण धने, मालिनी, जसे, सञ्चमानजस्ता पात्रहरूका चरित्रबाट थाहा पाइन्छ। आफ्नो पतिको भर्खरमात्र मृत्यु भएको कारण जसेको प्रस्तावलाई मालिनीले स्वीकार्न सकिन। यसलाई सामाजिक वातावरणका रूपमा लिन सकिन्छ। स्थानगत तथा काल्पनिक मेकी कमान, हेली कमान तथा सेतीखोला अनि रेल्वे स्टेशन, सोल्जर बोर्ड आदिको उल्लेख भएको छ। औपन्यासिक पर्यावरणका सम्बन्धमा उपन्यासकार स्वयंको भनाई यस्तो रहेको छ : “यथार्थवादमा आधारित यो उपन्यासको पृष्ठभूमि छ, भारतअन्तर्गत टिस्टा नदीबाट पश्चिममा पर्ने विस्तृत चिया उपनिवेशको एउटा काल्पनिक पाटो एवं अवधि पर्छ। वृटिसको बल्दो युग अर्थात् इण्डिया वनाम भारत वर्ष स्वतन्त्र हुनुभन्दा निकै वर्ष अघि। यस उसले यस उपन्यासका छ दृश्यहरू छन् अहिलेका, उहिलेका होइनन् अनि यसमा घटनाहरू जति छन् ती आफ्नै कानले सुनेका, आफ्नै आखाले देखेका, आफ्नै छातीले अनुभव गरेका, कुनै पनि असम्भव थिएन, सबै सम्भव थिए। यो ऐतिहासिक सत्य हो। केवल तिनलाई एकत्र पारेर सृजना गरेको यो कथामात्र काल्पनिक हो।”^{४०} यस उपन्यासले मुगलानमा चियाको फेदमा रूपिया फल्छ, भन्ने भ्रामक कुराको शिकार भएर मुगलान पसेका प्रवासी नेपालीहरूको जीवनस्थितिको रोचक वर्णन यथार्थ रूपमा गरेका छन्।

ङ) भाषाशैली

जुनेली रेखा उपन्यासमा निम्नवर्गीय पात्रहरूले बोल्ने सरल र ग्राम्य भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। उपन्यासकारले कतै पनि क्लिष्ट शब्दहरूको प्रयोग गरेर विद्वता झल्काउने कसरत गरेका छैनन्। सरल भाषाको प्रयोग नै उनको वैशिष्ट्य देखिन्छ। पात्रहरू कमान बस्तीतिरबाट टिपेर उपन्यासमा ल्याएको कारण उपन्यास रोचक बनेको छ। दार्जिलिङ भेगमा प्रयोग हुने कथ्य भाषाको प्रयोग गरेर सुनमा सुगन्ध भर्ने काम गरेका छन्। जस्तै: आइमे (आइमाइ), कमरा (कोठा), नकुर (नोकर), डेक्ची (देक्ची) आदि। यसैगरी अङ्ग्रेजहरूले प्रयोग गरेको मिश्रित भाषा यस्तो छ, “जसे बहुत खराब, तिम्रो ‘इन्सल्ट’ गरयो, त्यस्तो बदमाशलाई म कडा सजाय दिन्छु।”^{४१} यस उपन्यासमा विविध प्रकारको भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ।

^{४०} पूर्ववत् प्राक्थनबाट उद्धृत।

^{४१} पूर्ववत्, पृ १२।

पात्रको स्तरअनुसारको भाषाले उपन्यास जीवन्त बनेको छ । त्यसैले यो उपन्यासको सबल पक्ष हो ।

भाषिक शैलीका दृष्टिले उपन्यास वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको छ । सम्वादमा पात्रको स्तरअनुसार भाषाको प्रयोग गर्नु उपन्यासकारको शैलीगत विशेषता हो । उपन्यास रैखिक शैलीमा लेखिएको छ । लघु आयामको भएर पनि तत्कालीन प्रवासी नेपालीहरूको जीवनस्थितिको चित्र उतार्न सक्नु यस उपन्यासको सबल पक्ष हो ।

च) उद्देश्य

विना उद्देश्य उपन्यासको मात्र होइन कुनै पनि साहित्यको रचना हुदैन । उपन्यासमा प्रत्यक्ष आरोपित होस् वा नहोस् उपन्यासकारको उपन्यास लेखनमा कुनै न कुनै उद्देश्य हुन्छ ।^{४२} जुनली रेखा उपन्यास लेखनको प्रमुख उद्देश्यको रूपमा उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको अमानवीय व्यवहारस्वरूप हटावाहर प्रथाको चित्रण गर्नु रहेको देखिन्छ । सामाजिक जीवनजगतका बीच व्यक्तिगत यथार्थको सम्बन्ध देखाउादै समाजका कुरीति, विसङ्गती, विकृति, अन्याय-अत्याचार तथा वाध्यता र विवशताको चित्रण गर्नुजस्ता यथार्थवादी प्रवृत्तिको अनुशरण गरेको चर्चा यस उपन्यासले चित्रण गरेको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त पहाडी अञ्चलका मजदूरहरूको दुःख, दूर्दशा, शोषण तथा दार्जिलिङ सहरको नागर जीवनमा निम्नमध्यमवर्गीय मानिसहरूको जीवनयापन र जीवनसङ्घर्षको चित्रण गर्नु अर्को उद्देश्य रहेको छ ।

उपन्यासकार सुन्दासले 'चियाको फेदमा पैसा फल्छ' भन्ने कुरा सुनेर मुग्लान पसेका प्रवासी नेपालीहरूको वाध्यता र विवशताको उजागर गरेका छन् । ती अशिक्षित नेपाली मजदूरहरूको पसिना चुसेर सम्पन्न भएका कम्पनी सरकारका प्रबन्धकहरूको आफ्नो छुट्टै साम्राज्य चियाकमानमा पाइन्थ्यो । उनीहरूको मनोमानी चल्थ्यो । एउटा तुच्छ भूललाई पनि अक्षम्य भूल ठानेर कालापानी पठाउने सजायजस्तो कठोर सजाय ती मजदूरहरूले पाउथे । 'उनमा आट हालीदिने व्यक्ति कमानभित्र कोही थिएन, बाहिरको कुनै अगुवाभित्र ढिम्कन पाउादैनथ्यो । कमानवासी आफूआफौ मुर्मुरिन्थे, आगो हुन्थे, आफूभित्र जमेको ग्यास उक्लन्थे ।'^{४३}

स्वास्तीको देहान्तपछि एकलो जसेले विधवी मालिनीलाई विवाह गर्ने प्रस्ताव राख्दा त्यसको विपरित नतिजाले जसे कमानदेखि हटावाहर हुनपन्थो । मालिनीप्रतिको हार्दिक सहानुभूति नभई तिनको रूप, यौवनप्रतिको लालसाले बडासाहेबबाट उसले हटावाहरको सजाय

^{४२} कृष्णबहादुर बस्नेत, पूर्ववत्, पृ. २८ ।

^{४३} इन्द्र सुन्दास, h'g]nL /]vf, १९७९, पृ. १६ ।

पायो । यो एउटा उदाहरणमात्र हो । यस्ता अनगन्ति जसेले हट्टाबाहर हुन परेको थियो । त्यही अत्याचार र नारी शोषणप्रतिको आक्रोशलाई उपन्यासकारले ऐतिहासिक घटनाको रूपमा यथार्थ चित्रण गरेका छन् । यस उपन्यासले तत्कालीन दार्जिलिङका निकटवर्ती चियाकमानहरूको हुबहु चित्र उतारेको छ ।

निम्नवर्गीय एङ्गलो इण्डियन सैनिकहरूको जीवनस्तर र उनीहरूले भोग्नुपरेको आर्थिक असमानताको चित्रण पनि गरेका छन् । “गोरा सिपाही र तल्ला दर्जाका फौजी अङ्ग्रेजहरूका निम्ति स्थापित भएको यही थियो सोल्जर्स क्लब । किनकि गोराहरू र निम्न ओहदा हुनेहरू विख्यात जीमखाना, क्लब र प्लान्टर्स क्लबमा प्रवेश गर्न पाउदैनथे । निम्न श्रेणीका मानिस चाहे ऊ गोरो होस् वा कालो, त्यहाा उसको छाया पन्यो भने पनि अपराधीमा गनिन्थ्यो ।”^{४४} यही आर्थिक तथा श्रेणीगत असमानताका कारण कहिले काहीँ ती फौजीहरू मदले अचेत भएर भन्थे ‘पुडिङ र पाय अफिसरकी जोइलाई, रोटीमात्र हाय सिपाहीका जोइलाई ।’^{४५}

हट्टाबाहर प्रथालाई मेरुदण्डको रूपमा लिएर ब्रिटिश साम्राज्य कालमा भोग्नुपरेको आर्थिक, सामाजिक, शारीरिक तथा मानसिक अन्याय, अत्याचार अनि शोषण दमनको उजागर गर्नु नै यस उपन्यासको मूल उद्देश्य रहेको पाइन्छ ।

३.३ नियति उपन्यासको अध्ययन

क) कथानक

नियति उपन्यास दार्जिलिङ अञ्चलको सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यस उपन्यासले सन् १९६०-७० दशकको परिवेश बनाएर तत्कालीन दार्जिलिङको शिक्षित युवावर्गले भोग्नुपरेको बेरोजगारपनको तीक्ष्ण अनुभवको साङ्गोपाङ्गो चित्र उतारेको छ । उपन्यासको कथानकलाई स्पष्ट्याउनु अघि सङ्क्षिप्त कथानकलाई यहाा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दार्जिलिङ फारसबस्तीका बीर्जमान आफ्नी विधवा आमा, दाजू जीतमान र भाउजूसित भर्खरमात्र मेट्रिक परीक्षा दिएर घरमा नै बसेको थियो । परीक्षामा उत्तीर्ण भएर पनि आर्थिक विपन्नताको कारण अध्ययनलाई विश्राम दिएर सरकारी जागिरेको खोजीमा लाग्यो । आफ्नो साथी रामभजनले व्यापारधन्दामा मन लगाएर सन्तोषजनक आर्थिक उपार्जन गर्न लागे पनि आफूचाहिँ कर्मसंस्थान कार्यालयमा नाउा दर्ता गराउादै धेरै समय बितायो । दाजू जीतमान फारसकै ठेकेदारी काममा संलग्न रहेको कारण रेञ्जअफिसरसित विन्तिभाऊ गर्दा पनि निरशामात्रै हात लाग्छ । जीविका चलाउने इतिमस्वरूप दाजुकै व्यवसायमा मन लगाउन

^{४४} पूर्ववत्, पृ. ४६ ।

^{४५} पूर्ववत्, पृ. ४७ ।

थाल्यो । समय बित्दै जादा छिमेकी वदनसिंहले आफ्ना परिवारको रेखदेख जीतमान परिवारमा लगाएर लीलालाई बीर्जमानको हातमा सुम्पिएर प्राण त्याग गऱ्यो । यसैबीच पल्टनमा भर्ती भएर बीर्जमान सैनिक छाउनीतिर लाग्यो । उसको लोभलाग्दो व्यक्तित्व देखेर देहरादूनका नायब सुबेदार देशबीरले आफ्नी छोरी प्रियकलालाई उसित विवाह गरिदिने प्रस्ताव राखे पनि लीलाप्रतिको प्रेमले गर्दा चाहेर पनि स्वीकार्न सकेन । देहरादूनबाट बीर्जमानको सरुवा भएपछि छुट्टिमा आउदा घरमा रौनकता छाउछ । दोस्रो छुट्टिमा आउदा बीर्जमानले लीलालाई विवाह गरी घरमा ल्याउने विचार गरे पनि छाउनीबाट 'छिट्टै आउनु' भन्ने तार पाएपछि लगत्तै फर्केपछि ऊ सन् १९६५को भारतपाकिस्तानको लडाइामा परेर बेपत्ता भयो । घरपरिवार तथा लीलाले धेरै समयसम्म पर्खेर बसे पनि केही हालखबर नपाउदा लडाइामा मरेकै अनुमान गरी लीलाको विवाह बिटअफिसर रिपुमर्दनसित गरिदिने तय भयो । रिपुमर्दन बीर्जमानजस्तै देखिन्थ्यो, फेरि भएन उसले लीलालाई धेरै माया र सहयोग पनि गरेको थियो । लीलाले पनि बचन दिइसकेकी थिई । अन्तमा बन्दी जीवनबाट छुटेपछि नायब सुबेदारको सहयोगले 'डिसेवल्ड पेन्शन' प्राप्त गरेर घर फर्क्यो । ऊ फर्केर आएको देख्दा घरपरिवार आश्चर्य र हर्षित भए पनि बीर्जमान खुशी हुन सकेन । लीलाले रिपुमर्दनसितै विवाह गर्ने कुरामा जोड दिई । रिपुमर्दन फारस बस्तीबाट सरुवा भएर गएदेखि सरस्वतीलाई विवाह गर्न मजबूर हुनपुग्यो । यस विषयलाई लिएर बीर्जमान र रिपुमर्दनबीच ठूलो झगडा भएर कोर्टकचहरीसम्म पुगेर केश मिल्छ । सरस्वती भने अर्कै पोइसित भाग्छे । बल्ल रिपुमर्दनले सरस्वतीबाट छुटकारा पाउछ । केही समयपछि सरसल्लाहसाग लीला र रिपुमर्दनको विवाह हुन्छ । बीर्जमान अबउसो कहिले पनि विवाह नगर्ने विचार गर्छ । विक्षिप्त जीवनबाट छुटकारा पाउन आफूलाई सक्रीय जीवनमा प्रवेश गराउने ध्येयले उद्योगधन्दामा लागेर 'तन्दूर' खोल्ने निधो गर्दछ । उद्योगी बीर्जमानले मिन्जुबजारमा साच्चै 'तन्दूर' खोलेर बेकरी पेसा सुरू गऱ्यो । आफूजस्ता युवाहरूलाई देखेर ऊ भन्ने गर्थ्यो "बेकारीको ओखती, बेकारी-आकार.बेकारी, सजिलो फर्मूला । 'एक्सपेरिमेन्ट' गरेर हेर, ए मेरो पिाठीका युवा बन्धुहरू ।"^{४६}

नियति उपन्यासले दार्जिलिङ अञ्चलअन्तर्गत पर्वतीय वन्य तथा ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नेपाली जनजीवनको यथार्थ चित्र उतारेको छ । मानिसले आर्थिक विपन्नताको चपेटमा वाध्यतावश केकसरी बाच्नु सक्नुपर्छ भन्ने निचोड यस उपन्यासमा पाइन्छ । बीर्जमान एक होनहार युवक जसले राष्ट्रप्रेमको कारण शत्रुको गोली खाएर बन्दीभई बाच्नु परेको थियो । कारणवश लीला, प्रियकला र माधुरीलाई पत्नी बनाउने इच्छा भएर पनि जुरेन । ती सबै एकाएक गरेर वाध्यतावश चरीसरह उडेर गएपछि आफू एक्लो बन्छ । अन्तमा ऊ पाउरोटीको तन्दूर खोलेर जीवन निर्वाह गर्न वाध्य भएको देखिन्छ । तर पनि उसले जीवनलाई निस्क्रियतामा बर्बाद पारेको छैन । बीर्जमानमार्फत् इन्द्र सुन्दासले युवावर्गलाई स्वावलम्बी भई

^{४६} इन्द्र सुन्दास, Igolt, १९८२, पृ. २१९ ।

उद्योगधन्दांमा लागेर आत्म निर्भर हुने सन्देश दिएका छन् । त्यसैकारण उपन्यासले सन् १९८३ सालमा 'साहित्य अकादेमी पुरस्कार' पनि प्राप्त गर्न सफल भएको छ ।

ख) चरित्र

नियति उपन्यासको कथावस्तु बीर्जमानको सेरोफेरोमा परिक्रमा गरेको पाइन्छ । त्यसैले ऊ यस उपन्यासको प्रमुख पात्र हो । अरूको दुःखकष्टमा सहानुभूति दर्शाउने तथा तत्कालै सहयोग गर्ने बानी उसमा रहेको छ । यतिमात्र नभएर बदनसिंहको बचन काट्न नसकेर देहरादूनका प्रियकलालाई चाहेर पनि त्यागेको तथ्यले ऊ दृढ चरित्रको अनुकूल स्वभावको पात्र हो भन्न सकिन्छ । बदनसिंह मामालाई दिएको बचन काट्न नसकेर सुबेदार देशवीरकी छोरी प्रियकलालाई वेवास्ता गर्‍यो । दाजु जीतमानले हेरिदिएको मणिपुरेणीकी छोरी माधुरीलाई समेत बहाना गरेर पर सार्नु ऊभित्र भएको स्थिर स्वभावको नमूना हो । देशविदेश खाएको जवान फौज भएर पनि सत् र इमानमा रहनु स्वभावका आधारले स्थिर पात्र देखिन्छ । परआश्रित तथा वेरोजगारको समस्यालाई समाधानको सहज बाटो खोलेर 'बेकरी' तन्दूर खोल्ने बीर्जमानलाई जीवन चेतनाको आधारमा वर्गगत पात्र मान्न सकिन्छ । उपन्यासको सुरूदेखि अन्तिमसम्म उसकै वरपर कथावस्तु परिक्रमा गरेको हुदा उसलाई मञ्चीय तथा वद्ध चरित्र मान्न सकिन्छ ।

लीला यस उपन्यासकी प्रमुख नारी चरित्र हो । आफ्ना पिता बदनसिंहले आफूलाई बीर्जमानको हातमा सुम्पेपछि उसलाई नै भावी जीवनको पतिदेव सम्भकेकी लीलालाई अनुकूल पात्र मान्न सकिन्छ । आमाको मृत्युपश्चात पनि आफूलाई सम्हाली बहिनीको अभिभावक भएर पल्टनमा गएको बीर्जमानलाई पर्खेर बस्नु स्वभावका आधारले स्थिर भनिए तापनि पल्टनमा भएको लडाइमा परि मृत्युभएको अप्रमाणित खबर कै भरमा परेर बिट अफिसर रिपुमर्दनको प्रस्तावलाई स्वीकार्नु मानवीय कमजोरी हो । आफ्नो सुख र खुशीमा दृढ रहने उनलाई व्यक्तिगत जीवन चेतना भएको पात्र मान्न सकिन्छ । उपन्यासमा कथावस्तुलाई अगाडि बढाउन प्रमुख भूमिका निर्वाह गरेको हुदा उनलाई मञ्चीय तथा उपन्यासको वद्ध चरित्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

रिपुमर्दन अर्को सहायक चरित्र हो । मानवीय कमजोरीको कारण लीलालाई विवाह गर्ने बचन दिएको, सरुवा भएर गएपछि दिदीभेनाको आग्रह तथा सरस्वतीका बुवा मोतीराजको षड्यन्त्रलाई बुझेर पनि बुझ्न पचाई सरस्वतीको सुन्दरतामा मोहन्दा भएर विवाह गर्नु स्वभावका आधारले गतिशील पात्र हो । उसको चरित्रले कुनै वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको पाइदैन । त्यसैले ऊ व्यक्तिगत जीवनचेतना भएको पात्र हो । आफूमा भएको मानवीय कमजोरीको कारण गतिशील भए पनि उसले कसैको जीवनलाई नष्ट गर्न नचाहेको कारण ऊ अनुकूल पात्र हो । उपन्यासमा उसको उपस्थितिले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको आधारमा मञ्चीय अनि आवद्धताका आधारमा ऊ वद्ध चरित्र हो ।

प्रियकला यस उपन्यासकी अर्की सहायक पात्र हो । बीर्जमानको व्यक्तित्व तथा आत्मीयता र आफ्ना परिवारसमेतको रोजाइको जवानप्रति आकर्षित भएकी प्रियकलाले बीर्जमानको काथिक माया नपाएर पनि जीवनभर उसैलाई हृदय जगत्मा राखेकी आधारमा उनी अनुकूल तथा स्थिर चरित्र हो । उपन्यासको कथावस्तुलाई अग्रगति दिन उपस्थित भएको हादा उनी मञ्चीय तथा वद्ध चरित्र हो ।

सुबेदार देशवीर फर्साइलो स्वभावको फौजी अफिसर हो, जसले बीर्जमानको भलाई चाहेको छ । 'डिसेबल्ड पेन्सन' दिलाउन सहयोग गरेको आधारमा अनुकूल पुरुष पात्र हो । आफ्ना छोरीलाई बीर्जमानसित वैवाहिक सम्बन्धमा बाध्न चाहे पनि ऊबाट मञ्जुर नहादा उस्तै सौहार्द, उस्तै माया दिएको आधारमा स्थिर स्वभावको पात्र मान्न सकिन्छ ।

मणीपुरेनी तथा उसकी छोरी माधुरी यस उपन्यासका अन्य नारी पात्रहरू हुन् । साधारण चियापसल चलाएर जीवनलाई सुचारु रूपले चलाउन सक्षम मणीपुरेनीको चरित्र शङ्कास्पद देखिन्छ । आफ्नी छोरी माधुरीलाई बीर्जमानसित विवाह गरिदिन उनी धेरै प्रयत्न गर्छे तर सफल हुन सक्तिन । उनीहरूको चरित्र एकनाशले बितेको आधारमा स्थिर चरित्रका देखिन्छन् ।

जीतमान यस उपन्यासको सहायक पुरुष पात्र हो । एक असल दाइको रूपमा जीतमान हरेक मोडहरूमा सहयोग गर्ने भूमिका निर्वाह गरेको आधारमा अनुकूल, स्थिर पात्रको रूपमा लिन सकिन्छ । उसकी पत्नी (भाउज्यू) पनि आफ्ना देवरको हरेक इच्छामा सरसल्लाह दिने आमाकै भूमिका निर्वाह गरेको आधारमा सत् चरित्रका देखिन्छन् । छोराको खुशीमा खुशी हुने, दुःखमा विचलित हुने मण्डलनी आमा ममतामयी देखिन्छन् । यी चरित्रहरू स्वभावका आधारले स्थिर अनि कुनै वर्गको प्रतिनिधित्व नगरेको आधारमा व्यक्तिगत जीवन चेतनाका पात्रहरू हुन् ।

पात्र तथा चरित्रचित्रणका आधारमा यो उपन्यास सफल, सबल छ । उपन्यासमा पात्रहरूको भीडजस्तो देखिए तापनि समय, स्थान र कार्यका आधारमा यी सबै पात्रको भूमिका उचित देखिन्छ । गौण पात्रहरूले उपन्यासको कथावस्तुमा कहीा कतै बाधा दिएका छैनन् बरु अझ रोचकता र सौन्दर्य प्रदान गरेको छ ।

ग) कथोपकथन

नियति उपन्यासको सम्वाद पक्ष सबल र उल्लेखनीय छ । प्रमुख पात्र र सहायक पात्रबीचका सम्वादले उपन्यासको गतिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । उपन्यासमा जाति, लिङ्ग, स्तर र उमेरअनुसारको सम्वाद प्रयोग भएको छ । नेपाली जनजातिका कथ भाषा तथा बङ्गालीहरूका सम्वादमा पनि उनीहरूको आफ्नो मातृभाषाको प्रभाव पाइन्छ । बदनसिंहलाई आफ्नी गोठालनीले प्रयोग गरेको सम्वाद यस्तो प्रकारको छ : "भोली बुधवार हो, भोली जान्छु दोर्जेलिङ अनि पहाड फर्कनेहरूको साथ लागेर माइत फर्कनु प्यो ।" प्रत्युत्तरमा बदनसिंहले भन्छ, "हेर् केटी, जान्छु नै भनिस् भने तालाई थुनेर राखिदिना । देख्दैछस् म एकलो, एउटा भएको

छोरी अर्काको घरको भित्ता टाल्नु पुगेको छ, ऊ माइत बसेर हेरचाह गर्ने कुरा छैन ।”^{४७} यस सम्वादमा कथ्य भाषाको प्रयोग भएको छ । उसैगरी डाकवाला श्यामचरण बड्गाली भाषीले प्रयोग गरेको सम्वाद यस्तो छ, “कि बाइ, कि दिनु ? यी तो विपद । फारसबस्ती त दूर छ । गाडी धुराको उपरमा तो ?”^{४८} अनि देहरादूनकी प्रियकलाले आफ्ना श्रीमान्को व्यक्तित्वमा बीर्जमानका अधि सन्तुष्ट नभएकी जनाउदै “लायक और होनहार वही शक्लवाला ?”^{४९}

उपन्यासमा यस्ता अनकौ सम्वादहरू छन् जो पात्रको स्तरअनुरूपको रहेका छन् । त्यसैले यस उपन्यासको सम्वाद पक्ष रोचक अनि सबल देखिन्छ ।

घ) परिवेश

परिवेशले उपन्यासले समेटेको स्थान, समय र परिस्थितिलाई बोध गराउछ । यस उपन्यासले लिएको स्थानगत परिवेश दार्जिलिङ जिल्लाअन्तर्गत गोरुजुरे, फारस बस्तीदेखि लिएर देहरादून अनि भारतपाकिस्तानको सीमावर्ती लाहोरसम्म देखिन्छ । बीर्जमान जन्मेर हुर्किइ शिक्षा प्राप्त गरेको परिवेश फारसबस्तीको ग्राम्य जीवन हो भने कर्मक्षेत्र रहेको जीवन देहरादून तथा युद्धक्षेत्र लाहोर हो भने पेन्सन लिएर फर्केपछि उही दार्जिलिङ नै रहेको देखिन्छ । समयगत परिवेशको आधारमा भन्नुपर्दा सन् १९६० को दशकलाई यस उपन्यासले परिवेशको रूपमा लिएको पाइन्छ । यस उपन्यासले दार्जिलिङको कुनै फारस बस्तीको जनजीवनको कष्टप्रद यथार्थ जीवनको चित्र उतारेको छ । १९६० कै दशकमा दार्जिलिङमा बेरोजगारीले केकति समस्या पैदा गरेको थियो भन्ने कुरा यस उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ । यतिमात्र नभएर देहरादूनका नेपालीहरूको रहनसहन, भाषा, संस्कृतिको झलक सुबेदार देशबीरको परिवारमार्फत् प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा यस उपन्यासले साठीको दशकमा दार्जिलिङको परिवेश केकस्तो थियो त्यसको चित्रण बीर्जमानमार्फत् चित्रण गरेको पाइन्छ । बहूदो बेरोजगार अनि त्यसको निवारणमा केन्द्रित भएर बीर्जमानलाई ‘बेकरी’को तन्दूर खोलाएर तत्कालीन युवा वर्गलाई एउटा नया परिवेश सृजना गरिदिएको आधारमा यो उपन्यास सशक्त देखिन्छ ।

ङ) भाषाशैली

नियति उपन्यासको भाषाशैली विशिष्ट प्रकारको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले यस उपन्यास सरल तथा सुबोध रहेको छ । नियति उपन्यासको भाषासम्बन्धी महेश प्रधान लेख्छन् “उपन्यासकार इन्द्र सुन्दासको प्रमुख वैशिष्ट्य नै उनको भाषिक सरलता हो ।”^{४९}

^{४७} पूर्ववत्, पृ. ४४ ।

^{४८} पूर्ववत्, पृ. २८ ।

^{४९} पूर्ववत्, पृ. १६६ ।

^{५०} महेश प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ५७ ।

उपन्यासकारले पात्रको स्तरअनुसारको भाषा प्रयोग गरेका छन् । मध्यम तथा निम्नवर्गीय परिवारले प्रयोग गर्ने सुहाउदिलो भाषा प्रयोग गरेका छन् । जस्तै - “भाइले नि आमा साच्चै राम्ररी पास गरेछ । अचेल सेकेन डिभिजनमा पास गर्नु निकै चर्को छ । हिसाब नविग्रेको भए फस्टमा आउने रहेछ ।”^{५१} जीतमानले आफ्ना भाइ बीर्जमान परीक्षामा उत्तीर्ण भएको हर्षमा प्रयोग गरेको भाषा हो । बङ्गाली भाषी श्यामचरणले बोलेको भाषा यस्तो छ-“ह्याा, मोइले रुगीको केस हिस्टोरी बुभें, आर रुगीलाई हेरो । बहुत देरी बयो, वावा एइ मोद आर सुर्ती एकबारे बन्द कर्नु”^{५२} आदि । देहरादूनका सुबेदार देशवीरले प्रयोग गरेको भाषा यस्तो छ “अरे भाइ, आप्नु जिन्दगी क्यान तवाह गछौ ? क्या दरकार अभी भागनु । सर्विस नछाड, कमसेकम तिमि लायकको छोकडो सुबेदार मेजर होइजाला जल्दवाजी क्यान ?”^{५३} ।

यसका अतिरिक्त उपन्यासकाले अरबी शब्दहरूको प्रयोग पनि गरेका छन् जस्तै: इन्तजार, रास्ता, तबियत, तोवा-तोवा, वेफजुल । त्यस्तै गरी अङ्ग्रेजी शब्दहरू पनि प्रयोग गरेका छन् जस्तै केस, वारन्ट, मेडिकल, सर्विस आदि ।

नियति उपन्यास वर्णनात्मक तथा सम्वादात्मक शैलीमा लेखिएको छ । यसको कथावस्तु सुरुदेखि अन्तसम्म एकनासले अधि बढेको पाइन्छ । यसैले यो उपन्यास रैखिक ढाचामा रहेको छ ।

च) उद्देश्य

कुनै पनि रचना कुनै न कुनै प्रयोजनको लागि प्रतिफलन भएको हुन्छ । यही प्रयोजनलाई उद्देश्य भनिन्छ । नियति उपन्यासमा उपन्यासकारले जीवनलाई विविध ढङ्गबाट हेर्ने प्रयत्न गरे तापनि यसमा सामाजिक यथार्थवाद र आदर्शवादको स्थापना नै मूल उद्देश्यको रूपमा रहेको देखिन्छ । यथार्थ र आदर्शको सम्मिश्रणमा नै यस उपन्यासको जीवनदर्शन घनिभूत भएको पाइन्छ ।

समाजमा घटेका र घट्ने यथार्थ घटना र परिस्थितिको चित्रण गर्नु यथार्थवादको आग्रह हो ।^{५४} यस आधारमा नियति उपन्यासको अध्ययन गर्दा मूलतः दार्जिलिङ सहरका निकटवर्ती स्थानहरूका प्रवासी नेपालीहरूको सामाजिक, आर्थिक अवस्थाको यथार्थ चित्रण पाइन्छ । अशिक्षितहरूको निम्नस्तर बेकारी समस्याले उत्पन्न गरेको नैराश्यता तथा यन्त्रणाजस्ता विषयवस्तुको यथार्थ चित्रण बीर्जमानमार्फत् प्रकाश पारेका छन् । तत्कालीन परिवेशमा दोस्रो

^{५१} इन्द्र सुन्दास, पूर्ववत्, पृ. १० ।

^{५२} पूर्ववत्, पृ. २९ ।

^{५३} पूर्ववत्, पृ. १६४ ।

^{५४} कृष्णबहादुर बस्नेत, पूर्ववत् ।

श्रेणीमा मेट्रिक उत्तीर्ण गरेर पनि उच्च शिक्षा हासिल गर्न असमर्थ हुनु आर्थिक विपन्नताको नमूना हो । धेरै समयसम्म जागिरको खोजीमा व्यर्थमा समय नष्ट गरेपछि पल्टनतिर लाग्नु नै अन्तिम विकल्प रहेको तत्काल यथार्थ चित्रण यस उपन्यासमा पाइन्छ । जातीय स्वभाव र व्यवसायिक कोणबाट हेर्दा बीर्जमानको साथी रामभजन मेट्रिक उत्तीर्ण गरेर आफ्नो पिताले गरेर ल्याएको दोकानदारी व्यवसायमा लागेर सन्तोषजनक धन उपार्जन गर्न लाग्यो । अर्थोपार्जन गर्न विदेशतिर लाग्नुभन्दा घरगाउामा नै उद्योगधन्दा गर्न सकिन्छ, भन्ने परोक्ष रूपमा सन्देश दिन खोजेका छन् ।

दोस्रो विश्वयुद्धमा शत्रुको हातबाट उम्केर लीलासित वैवाहिक जीवनमा बाधिएर जीवन व्यतित गर्ने इच्छा लिएर फर्केको बीर्जमानको चित्रण कारुणिक देखिन्छ । आफूले मन पराएकी लीलाको विवाह बीट अफिसर रिपुमर्दनसित भएको खबर सुनेर बीर्जमानले घुटुक्क थुक निल्यो तर एक शब्द मुखबाट निकालेन । “म विहा गर्दिन, मलाई फाप्दैन । एकजना ब्रह्माचारीले भनेको छ मैले विहा नगर्नु रे, फाप्दैन मृत्यु जोग छ भनेको छ ।”^{४४} आफ्नी प्रेमिकालाई संयोगवश भेट्दा बीर्जमानले देख्यो लीला लुवाइखुवाइ र मनको सन्तोषले गर्दा अझ स्वस्थ र छाट परेकी सुन्दरी भइछ । बीर्जमानलाई लाग्यो रिपुमर्दनले लीलालाई हाइ सुखमा राखेको रहेछ । यो बुझेर त्यसको हृदय एउटा अपूर्ण आनन्दले भरियो ।^{४५} यी वाक्यहरूले आफ्नी प्रेमिकाको खुशी नै आफ्नो परम खुशी ठान्ने बीर्जमान आदर्शवान् पात्रको रूपमा रहेको हुदा यस उपन्यासलाई आदर्शवादी उपन्यास भन्न सकिन्छ । नियति उपन्यासले आजको युवावर्गमा व्याप्त नैराश्यतालाई मूल विषय बनाएर यसको निवारणको लागि बाटो देखाइदिएको छ । तन्दूर स्थापना गरेर ‘वेकरी’ बनाउन लगाएर बीर्जमानमार्फत् स्वावलम्बी, उद्योगी तथा उर्जाशील भएर देशव्यापी बेरोजगारीलाई तह लगाउनुपर्ने धारणा उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेका छन् ।

३.४ सहारा उपन्यासको अध्ययन

क) कथानक

सहारा उपन्यास दार्जिलिङको चिया कमानका मजदूरहरूले भोग्दै आएको दमन, शोषण र अमानवीय व्यवहारको चित्रण हो । यसभित्र विभिन्न घटना समावेश भएका छन् जसले उपन्यासको कथानकलाई निर्दिष्ट स्थानमा पुऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । “यस पुस्तकले साठसत्तर वर्ष अघिका चिया कमान, सहर, श्रमिक, शासक आदिका पुराना कुरा दृष्टिगोचर गराउछ-लामो कथा हो तर यसमा इतिहास पनि बोल्छ, काल्पनिक कहानी तैपनि यसमा सत्य घटनाका प्रतिविम्ब परेका छन्”^{४६} भनेर उपन्यासकार स्वयंले भनेका छन् । अतः यस उपन्यासको कथानकलाई बुझ्नका लागि सङ्क्षिप्त रूपमा कथानकलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

^{४४} इन्द्र सुन्दास, Igolt, १९८२, पृ. २१५ ।

^{४५} पूर्ववत्, पृ. २२० ।

^{४६} इन्द्र सुन्दासको ;x/f/ उपन्यासको भूमिकाबाट उद्धृत ।

मेकी कमानका कामदारी जागीरमानको आकस्मिक मृत्यु भयो । उसको इमान्दारिता र अन्धभक्ति देखेर तथा अरूको बोलिबिन्ति सुनेर हेन्ले बडासाहेबले उसकी स्वास्नीलाई गोदाममा तथा छोरा भाइमानलाई सानै भए पनि औरतको दर्जामा नियुक्त गरायो । कमानको डाकवाला विरामी परेदेखि भाइमानलाई उक्त काममा खटायो तर डाकवाला बूढो निको भएन । त्यसैले उक्त काममा भाइमान स्थायी रूपमा खटियो । डाक लिएर दार्जिलिङ सहरको पोष्ट अफिसमा जानु, त्यहावाट मेकी कमानको डाक ल्याउनु, 'प्लिभा'वाट साहेब-मेमसाहेबको निमित्त भुक्के रोटी लिएर आउनु उसको दैनिक कार्य बन्यो । भाइमान परिवारको यस्तो प्रगति देखेर कमानका अरू जत्थे । त्यसैले भाइमान परिवारलाई हेप्न लागे । उनीहरूको रक्षार्थ हौदेनी सहारा बनेर अधि सर्थी । तर शिकार खेल साहेबहरूसाग जङ्गल गएको हौदेको रहस्यमय मृत्यु भएपछि, उनी विक्षिप्त बनी । भाइमान परिवारको अनुरोधमा हौदेनी सहारा पाएर त्यही बस्न लागी । भाइमानकी आमा जिम्बिने बिमारले मृत्यु भएपछि, हौदेनी टुहुरो भाइमानको सहारा बनी । यसबीचमा धनबीरकी छोरी रूपालीको सौहार्द्रले मन बाधेर बस्न सक्यो । हौदेनीलाई वियोगले सताई रहन्थ्यो । त्यसैले उनी एक साहेबको भान्से बनेर कलकत्तामा भएको भाइमानलाई भेट्ने उद्देश्य लिएर कलकत्तातिर लागी । अब भने भाइमान एक्लो बन्यो । ऊ रूपालीलाई बिहे गर्ने सुरमा थियो । रूपाली परिवारवाट पनि स्वीकृति दिएकै थियो । अभाग्यवश रोनिक कमानको चियावाल सरदारको राइटर छोरोसित रूपालीको विवाह भएपछि, उसले आत्महत्या गर्ने दुस्साहस गरेको थियो । कमानका छोटासाहेब मार्क डेभिसको मानवीय व्यवहारको तुलनामा नयाा आएको छोटासाहेब टुइकिन्हाम क्रुर व्यवहारको थियो । उसको यस्तो व्यवहारले भाइमानलाई अझ दिक्दारी महसुस भयो । त्यसैले उसले मेकी कमानवाट 'हट्टाबाहर' भएको जसे र मालिनिवाट सहयोग लिइकन दार्जिलिङको चिनियाा मालिकको घडी दोकानमा नोकरी पायो । इमन्दारिता, लगनशीलता र मिष्ठभाषी भएको कारण त्यही दोकानमा घडीको एक असल कारीगर पनि भयो । जीवनभर कहिले प्रेम तथा विवाहमा नफस्ने दृढ सङ्कल्प गरेर घडी कारीगरमा नै आफूलाई व्यस्त बनायो ।

ख) चरित्रचित्रण

भाइमान सहारा उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो । जीवनको जस्तै परिस्थितिमा पनि आफूलाई सम्हाल्न सक्ने तथा अरूलाई नपिरोल्ने स्वपीडित तथा अनुकूल प्रकृतिको मानिस थियो । जस्तै सड्कटमा पनि विचलित नभई निष्ठापूर्वक कार्य सम्पन्न गर्ने भाइमान स्वभावका आधारले स्थिर देखिन्छ । उसले व्यक्तिगत जीवनको तह मिलाउनका लागि मात्र आफूलाई सदैव व्यस्त राखेको कारण जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत चेतना भएको पात्र हो । उपन्यासको सुरुदेखि कथानक अन्त्यसम्म उसकै सेरोफेरोमा परिक्रमा गरेको पाइन्छ । यस आधारमा उसलाई मञ्चीय पात्र भन्न सकिन्छ, तथा उसको उपस्थिति विना उपन्यास अधुरो रहने हुनाले ऊ आवद्धताका आधारमा वद्ध चरित्रको रूपमा रहेको छ ।

बडासाहेब यस उपन्यासको प्रतिकूल प्रवृत्तिका पुरुष पात्र हो । अशिक्षित गरिब मजदूरहरूको जीवनस्थिति बुझेर पनि उनीहरूप्रति रत्तिभर पनि दयाभाव रहेको छैन । हौदेलाई गोली हानी मारेपछि पैसाको तुजुकमा केस मिलाएर आफू निर्दोष बन्ने बडासाहेब यस उपन्यासको खल पात्र हो । उसको स्वभावमा कहिल्यै पनि परिवर्तन नआएको देखा उसलाई स्थिर स्वभावको पात्र भन्न सकिन्छ । उसको विलासी स्वभावको प्रवृत्ति तथा क्रुर व्यवहारले सम्पूर्ण अङ्ग्रेज साहेबको प्रतिनिधित्व गरेको आधारमा वर्गगत जीवन चेतना भएको पात्र भन्न सकिन्छ । उसको उपस्थिति तथा आसन्नताका आधारमा मञ्चीय तथा आवद्धताका आधारमा वद्ध पात्र भन्न सकिन्छ ।

मार्क डेभिस यस उपन्यासको सहायक चरित्र हो । बडासाहेबको व्यवहारको विपरित ऊ मानवीय व्यवहार गर्ने असल भलाद्मी चरित्र भएको आधारमा अनुकूल पात्र मान्न सकिन्छ । मेकी कमानको अतिरिक्त छोटासाहेबको रूपमा रहेको अवधिभरि नै सद्व्यवहार गरेको आधारमा स्थिर स्वभावको पात्र मान्न सकिन्छ । उसको चरित्र तथा व्यवहारले कुनै वर्गलाई प्रतिनिधित्व गर्दैन । त्यसैले ऊ व्यक्तिगत जीवन चेतना भएको पात्र हो ।

रूपाली यस उपन्यासको नारी सहायक पात्र हो । भाइमानलाई आफ्नो जीवनसाथी ठानेर माया गर्न लागेकी थिई तर आमाबाबुको आदेशअनुसार राइटर धनजीतसित ऊ विवाह गर्न बाध्य हुन्छे । यस आधारमा ऊ गतिशील स्वभावकी पात्र हो ।

हौदेनी अर्की नारी सहायक पात्रा हो । भाइमानकी आमा, दिदी तथा अभिभावक बनेकी उनी यस उपन्यासकी अनुकूल पात्र हो । मेकी कमान वसुन्जेल भाइमान परिवारको रक्षक, सहारा बनेकी, कलकत्ता जादासम्म उस्तै भाव तथा व्यवहार गरेकी थिई । त्यस आधारमा उनी स्थिर स्वभावकी पात्र हो ।

भाइमानकी आमा सहायक नारी पात्रा हो । उपन्यासको मूल पात्र भाइमानकी आमाको भूमिका निर्वाह गर्ने आमा अनुकूल प्रवृत्तिकी पात्र हो । रेचल गुरूआमा, सुची, मालिनी यी सबै सहायक नारी पात्रहरू हुन् जसले यस उपन्यासको कथावस्तुलाई अग्रगति प्रदान गर्न सहयोग गरेका छन् ।

चिनिया ली ताइ चुङ, जेदोक गुरूबाबु, डाकवाला, धनवीर, जसे आदि सहायक पुरुष पात्रहरू हुन् । यी पात्रहरू भाइमानको शुभचिन्तक भएर यस उपन्यासमा देखापरेका छन् । यस आधारमा यी पात्रहरू अनुकूल प्रवृत्तिका देखिन्छन् । भाइमानलाई सफल मानिस बन्न सहयोग गर्ने यी पात्रहरू स्वभावका आधारले स्थिर छन् । यी पात्रहरू व्यक्तिगत जीवनचेतना लिएका देखिन्छन् । यिनीहरूले कुनै विशेष वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छैनन् ।

ग) कथोपकथन

सहारा उपन्यासमा समाजका यथार्थ पात्रहरू बीचको वार्तालाप सम्वादका रूपमा आएका छन् । त्यसैले यसमा प्रयुक्त कथोपकथन पनि जीवन्त र व्यवहारिक लाग्छन् । उपन्यासमा जाति, स्तर र उमेरअनुसारका रोचक सम्वाद प्रयोग भएका छन् ।

भाइमानलाई निकैवेर हेरेपछि बडासाहेब यसो भन्छ, “ता केटा थोडा लामो रैछस्, ता पनि औरतमा काम गर्न सक्छस् ।”^{५८} यस वाक्यमा बडासाहेबले हिन्दी नेपाली मिश्रित शब्द लगाएर बोलेको पाइन्छ । गोरा साहेबले बोलेको वाक्य सुन्दा यथार्थ लाग्छ ।

चिनिया मालिकनीले प्रयोग गरेको “यो पापा चौ के बोलिरा’को ? भाइचुङ नानी हाँसेमा काम गर्छ नै ।” “आछ्छा आछ्छा, तीन दिन छुटी, ढीलो नगर्नु ।”^{५९} चिनिया मालिकले प्रयोग गरेको सम्वाद पनि वास्तविक छ । यी दुई चिनिया भाषीले प्रयोग गरेका सम्वादमा नेपाली शब्दको उच्चारणमा शुद्ध प्रकारको छैन र पनि यसमा वास्तविकता झल्केको पाइन्छ ।

“भाइमान दाजु, मान्छे, हौ, मान्छे, बलियो मुटु पार, पुरानो कुरा एकदम बिर्स....।”^{६०} रूपालीले सान्तवनास्वरूप भनेकी यो वाक्य अर्थात् सम्वाद सजीव छ, जीवन्त छ । उसले दिन सक्ने ढाढस यतिमात्र छ, जो वास्तविक छ । यस उपन्यासमा यस्ता अनेकौ सम्वादहरू छन् जसले उपन्यासलाई रोचक, सजीव तथा जीवन्त बनाएको छ ।

^{५८} पूर्ववत्, पृ. ११ ।

^{५९} पूर्ववत्, पृ. १११ ।

^{६०} पूर्ववत्, पृ. ११८ ।

घ) परिवेश

सहारा उपन्यासले भारत स्वतन्त्र हुनु अघिको समयावधिलाई परिवेशका रूपमा लिएको छ । भारत स्वतन्त्र हुनु अघिको अधिकांश गौरा साहेबहरूको शोषण र अत्याचारलाई पृष्ठभूमि बनाएर दार्जिलिङको 'मेकी' कमानलाई स्थानगत परिवेशका रूपमा लिएका छन् । मेकी कमान, सेती खोला, दार्जिलिङ सहर आदि स्थानगत परिवेशका रूपमा लिएका छन् । आधा उपन्यास मेकी कमानको परिवेशमा छ, भने आधा दार्जिलिङ सहरको परिवेशमा रहेको छ । बसन्त, शिशिर, शरद ऋतुहरूको सजीव वर्णन पनि गरेका छन् । नेपाली संस्कृतिगत परिवेशका आधारमा भाइमानले गाग्रो टिपेर पनेरातिर गएको, एक फाक् गुन्द्रूक उमालेको अनि चिडफिडको अचार पिकेको, मेकी कमानको डाक लिएर दार्जिलिङ जादा पुलमा तीतेपाती चढाएको तथा भाइमानकी आमा बिरामी छादा धामीभाक्री लगाएको प्रसङ्गबाट नेपाली संस्कृतिको झलक पाइन्छ ।

ङ) भाषाशैली

सहारा उपन्यासमा निम्नवर्गीय पात्रानुरूपको भाषा प्रयोग भएको पाइन्छ । पात्रको जातिगत, स्तरगत भाषा प्रयोग गरेका छन् जो सरल र स्वाभाविक देखिन्छ । चिया कमानका मजदूरहरूले प्रयोग गरेको भाषा यस प्रकार छ : "पुरानोलाई चौ छैन, नयालाई चौ माथिमाथि, यो कमानमा जस्तो अत्तेचार त कतै छैन ।"^{६१}

नया छोटा साहेब टुइकिन्हामको सम्वादमा प्रयुक्त भाषा यस प्रकार छ "सलाम गर्नु जान्दैनस्, हाम्रो इन्सल्ट गर्छस् ?"^{६२} यस वाक्यमा 'इन्सल्ट' शब्द अङ्ग्रेजी शब्द हो । यसका अतिरिक्त उपन्यासमा अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग पनि भएका छन् । जस्तै: खत्र्याकखुत्रुक, कफ्ल्याककुप्लुक । उसैगरी विभिन्न तुक्काहरू पनि प्रयोग भएका छन् । जस्तै: देश गुनाको भेष, ढुङ्गा खोज्दा देवता पाएजस्तै भयो आदि । उपन्यासकारले विभिन्न भाषाका शब्दहरू पनि प्रयोग गरेका छन् । जस्तै : गार्ड, स्टेशन, मास्टर, कङ्क्रीट, डिसपेन्सेरी, मिक्सचर, क्या मागता आदि ।

उपन्यासको प्रस्तुति चेतनप्रवाह शैलीमा गरिएको छ । कथावस्तु शृङ्खलावद्ध भएर सुरुदेखि अन्त्यतिर गएको कारण रैखिक शैलीमा लेखिएको पाइन्छ । भाषिक शैलीको कोणबाट उपन्यास वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको छ ।

^{६१} पूर्ववत्, पृ. १२ ।

^{६२} पूर्ववत्, पृ. ७८ ।

च) उद्देश्य

उद्देश्यविना मानिस कुनै काम गर्दैन । साहित्य सिर्जनाको कुनै न कुनै उद्देश्य हुन्छ । उद्देश्यलाई साहित्य सिर्जनामा प्रयोजन भनिन्छ, र उपन्यास लेखनमा उद्देश्यलाई जीवनदर्शन भनिन्छ ।^{६३} सहारा उपन्यासले उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको अमानवीय व्यवहार र अशिक्षित मजदूरहरूले सहनु परेको शोषण दमनको चित्र उतारेको छ । ऐतिहासिक यथार्थ घटना वरण गरेको हुदा यो उपन्यासलाई ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यासका रूपमा लिन सकिन्छ । सहारा उपन्यासले मानिस एकअर्कामा सहयोग गर्दै सहारा बनेर बाच्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । यस उपन्यासको मूल उद्देश्य नै यही रहेको छ । जुनेली रेखा उपन्यासमा हट्टाबाहर भएको जसे र मालिनी परिवारको सहारा पाएर सहारा उपन्यासको भाइमान जीवन धान्न सक्षम बनेको छ । मानिसलाई आपतविपद पर्दा सहयोग गर्नुपर्ने मानवतावादी भावनाको पनि परोक्ष रूपमा बिजारोपण गरेका छन् ।

बडासाहेबको अमानवीय व्यवहारलाई उपन्यासको मूल विषय बनाएर तत्कालीन अङ्ग्रेज मेनेजरको शोषण, दमन र विलासको पोल खोलेका छन् । “डेभिस, कुल्लीहरूलाई आफ्नो मनपेट पटकक नदिनु, दयाभाव प्रकट नगर्नु, उनीहरूलाई कुल्लीहरूजस्तै व्यवहार गर्नु, थरहरी पारेर राख्नु, नत्र कमानमा विद्रोह हुने आशङ्का हुन्छ ।”^{६४} बडासाहेबको दमनवादी नीतिको यथार्थ चित्रणले तत्कालीन अङ्ग्रेज साहेबको व्यवहारको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

जसे र मालिनीको सहायोग पाएर भाइमान एक स्वावलम्बी, दक्ष र दुर्दर्शी पात्र बनेको छ । भाइमानमार्फत् ती सम्पूर्ण अशिक्षित सोझा मजदूरहरूलाई शोषणवादी अङ्ग्रेजहरूको दासत्वबाट उम्केर स्वतन्त्र संसारमा उन्मुक्त हुने सन्देश दिएका छन् । कुवाको भ्यागुता भएर नबस्ने सभ्य तथा शिक्षित संसारतर्फ अग्रसर हुने सन्देश दिनु यस उपन्यासको अर्को महत्त्वपूर्ण उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

समग्रमा भन्दा, सहारा उपन्यासले दिन खोजेको दर्शन अर्थात् यस उपन्यासको उद्देश्यको रूपमा मानिस एकअर्कामा आश्रित भएर, सहारा लिएर, दिएर बाच्न सक्नुपर्छ भन्ने बुझिन्छ । जसरी उपन्यासमा हौदेनी भाइमान परिवारको सहाराले बाच्न सकी, उसैगरी जसे र मालिनीको ‘सहारा’ पाएर भाइमानले नयाा जीवन जीउन सक्यो । नायिकाविहीन सहारा उपन्यासले भाइमानद्वारा बाच्चलाई मानिसले विवाह गर्नेपर्छ भन्ने कुनै निर्धारित नियम छैन भनेर नयाा सोचको उजागर गरेका छन् । जीवन जिउने सहारा अरू पनि छ, भन्ने परोक्ष उपदेश यस उपन्यासले दिएको छ । यस आधारमा सहारा उपन्यास सफल देखिन्छ ।

^{६३} कृष्णबहादुर बस्नेत, पूर्ववत्, पृ. २४४ ।

^{६४} इन्द्र सुन्दास, ;Xf/f पृ. १९९५, पृ. ४१ ।

परिच्छेद चार

इन्द्र सुन्दासको कथा तथा अन्य कृतिहरूको अध्ययन

इन्द्र सुन्दासले आफ्नो छ दशक लामो साहित्य यात्रामा लेखेका जम्मा सत्ताइसवटा कथाहरू प्रकाशित भएका छन् । उनले विद्यार्थी जीवनदेखि नै उनले कथा लेख्न थालेका थिए । सन् १९३६ सालमा कालिम्पोडबाट प्रकाशित हुने मासिक पत्रिका परिवर्तनमा श्री के.डी. प्रधानको सम्पादनमा सपनाको सम्झनामा उनको पहिलो कथा प्रकाशित भएको थियो । यसपछि उनले विभिन्न समयमा विभिन्न पत्रपत्रिकामा धेरै उत्कृष्ट कथाहरू प्रकाशित गरे । ती कथाहरूलाई उनले सन् १९६७ सालमा रानीखोला कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गरेका छन् भने सन् १९८९ सालमा १२ वटा कथाहरूको सङ्ग्रहको रूपमा रोमन्थन कथासङ्ग्रह पनि प्रकाशित भएको छ । त्यसपछि उनले बाकी तीनवटा कथाहरू सन् १९७७ सालमा साहित्य पथमामा प्रकाशित गरेका छन् । दुईवटा कथासङ्ग्रहलाई पनि समग्र रूपमा त्यही आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यसैगरी उनका चारवटा जीवनी कृतिहरू तथा दुईवटा विविध लेखहरूको सङ्कलनलाई समान्य विश्लेषण गरिएको छ । यस वाहेक अनूदित साहित्यअन्तर्गत छवटा कृतिहरूको विशेषतालाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१ रानीखोला कथासङ्ग्रहको अध्ययन

रानीखोला इन्द्र सुन्दासको साहित्यिक यात्राको दोस्रो चरणमा देखापरेको प्रथम कथासङ्ग्रह हो । यस सङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत कथाहरूलाई कथावस्तु, चरित्र, सम्वाद, वातावरण, भाषाशैली र उद्देश्य गरी जम्मा छवटा तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ :

क) कथावस्तु

कथावस्तु नै काथको वृहत्तम् तत्त्व, घटक वा अवयव हो । यसले कथाको संरचनाको सबैभन्दा स्थूल र सबल तत्त्वको बोध गराउदछ । वास्तवमा कथावस्तु भन्नु नै स्वयम् कथाकारको विचार, धारण वा अनुभूतिको मूर्त अभिव्यक्ति वा प्रस्तुती हो ।^{६५} रानीखोला कथासङ्ग्रहभित्रका कथाहरू दार्जिलिङ सहर र यसका निकटवर्ती चियाकमान तथा यसका वरपरका स्थानहरूलाई पृष्ठभूमि बनाएर लेखिएका छन् । यस क्रममा त्यहाका सामाजिक यथार्थलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यी कथाहरूका ग्राम्य जीवनका आर्थिक विपन्नता, दीनता र दुर्बलताको चित्रण अत्यन्त करुणमय ढङ्गमा गरिएको पाइन्छ ।^{६६} यसका अतिरिक्त उनका कथाहरूमा आञ्चलिकता, अध्यात्मिकता, अतिप्राकृतिकता आदि पनि विषयवस्तुका रूपमा आएका छन् ।

^{६५} दयाराम श्रेष्ठ, g|kfnL syf efu-\$, वि.सं. २०५७, पृ. ८ ।

^{६६} महेश प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ७७ ।

‘रानीखोला’ कथा इतिवृत्तात्मक कथा हो । आफ्नी पत्नी परलोक भएको बाह्र वर्षपछि मतिहरण भएर छोरोका लागि हेरिदिएकी सुखमायालाई जबर्जस्त आफ्नी पत्नी बनाएपछि छोरो अन्तै बस्न लाग्छ । सुखमाया रानीखोलाको उर्लदो भेलमा आत्महत्या गरेपछि छोरो पनि हप्तादिन केही नखाई सुखमाया गएकै बाटो लागेपछि ऊ पागल बन्छ । लामो समयपछि सारा जग्गाजमिन बेचेर देवप्रयाग तीर्थमा लाग्दछ । उसले त्यहा धर्मात्माद्वारा आत्मविधा पाएर पापबोध गर्दै छोरा र सुखमायाको पुनर्मिलनको आशामा बिगत पाच वर्षदेखि बसेको साधुबाबाको जीवनकहानी नै यस कथाको विषयवस्तु हो ।

‘सिमेट्रीबाट फोन’ कथामा प्रेत आत्मको अस्तित्वबारे लेखिएको छ । यस कथामा अन्नामीतको मृत आत्मले आफ्ना पति विलफ्रेडको पञ्च भौतिक शरीरलाई भूलन नसकेको अतिप्राकृतिक घटनाको जीवन्त चित्रण गरिएको छ । विद्यार्थी अवस्थादेखि नै प्रणयप्रीतिमा बाधिएका ती दम्पतिले एकअर्काका लागि औधी माया गर्छन् । दुर्घटनामा परेर अन्नामीतको मृत्यु हुन्छ । त्यसपछि हरेक आपदमा उनकै आत्मले विलफ्रेडलाई सहयोग गर्दछे । विरामी परेको अवस्थामा लोवर सर्कुलर रोडको सिमेट्रीबाट फोन गरी डा. बस्नेतलाई बोलाउाछे । विलफ्रेडको यस्तो अवस्था देखेर परिवारले उसलाई दोस्रो विवाह गर्न बाध्य बनाउाछे । त्यसपछि एक रात अर्धचेतन अवस्थामा पतिको अधिलिखित देखापरेर अन्नामीतको प्रेतात्मा सदाका निम्ति हराएको प्रसङ्ग नै यस कथाको विषय हो ।

‘गाडीमान’ कथा पनि भूतप्रेतमा नै आधारित रहेको कथा हो । यस कथामा कसैसित नडराउने बलियो, सिङ्गै गोरु कााधमा बोकेर दगुर्न सक्ने गाडीमान साइलाको कमजोर आत्म शक्तिको चित्रण पाइन्छ । पहाडबाट गुन्डीबजार (दार्जिलिङ) हेर्न आएको साइला चटकपुर अरिङ्गाले गाउामा गाडीमान बन्न पुगेको छ । मुढे बलको धनी, कसैसित नडराउने गाडीमान हुसेन खोलाको भूतप्रेतसाग डराउथ्यो । उसलाई पहिला पनि त्यहा तर्साएको थियो तर पेटपाला गर्नुपर्ने बाध्यताका कारण पुनः त्यही बाटो सामान पुऱ्याउन जाादा त्यही हुसेन खोलामा तर्सेर उसको मृत्यु हुन्छ । यो कथा रोचक र रहस्यपूर्ण किसिमको छ ।

‘प्राणदान’ कथा नीतिमूलक कथाको रूपमा देखिन्छ । कथाका केही वाक्यहरू यौनमनोविश्लेषणतर्फ उन्मुख भएको प्रतीत हुन्छ । पुरानो मान्यतामा रहेको फूलमतीको बाबुआमाले उनको विवाह चालीस नाघेको ओभरसियरसित गरिदिन्छ । बाबुको उमेर सुहाउादो लोनेसित बस्नुपरेको कारण फूलमती सुखी थिइनन् । यसै कारण बैशको पहिलो प्रहरमा प्रवेश गरेको फूलमतीले आफू समान उमेरको छत्रमानलाई मन पराउाछे । यही निहुमा ओभरसियरले छत्रमानलाई नोकरीबाट निकालिदिन्छ । तर ज्वरोले मर्न लागेको बेला ऊ त्यही छत्रमानको उपचारबाट निको हुन्छ । यस कथामा सत्यको सधै जीत हुन्छ भन्ने सन्देश छ ।

‘विधवाको छोरो’ कथामा एउटा गरिब परिवारको चित्रण रहेको छ । यस कथाको पात्र लालमानले आफ्नो परिवारलाई सुखमा नै राखेको थियो तर मधेसमा गएर आरा काटेर धेरै पैसा लिएर आउने उद्देश्य लिएर तराईमा भरेको बेला ऊ औलो ज्वरोको प्रकोपमा परेर मर्दछ । यसपछि आफ्नो चार वर्षको छोरो रनेलाई घरमा छाडेर लालमानकी श्रीमती कुल्ली काम गर्दछे । समय बित्ने क्रममा छोरालाई स्कूलमा लगाएर एक प्रकारले सन्तोष साथै बाचिरहेकी थिई तर कोइला टिप्न रेलको लिगमा जादा किचिएर मृत्यु हुन्छ । त्यसपछि, विधवा सदाको निमित्त एकलो र विक्षिप्त अवस्थामा पुग्दछे ।

‘चामलको महागी’ निम्नवर्गीय समाजमा घट्ने यथार्थ घटनालाई पृष्ठभूमि बनाएर लेखिएको यथार्थवादी कथा हो । एकै आतका दाजुभाइजस्तो भएर बसेका जसे र गम्फे गाडीमान घुमको कण्ट्रोल गोदामबाट सामान ओसारने गर्दथे । प्रत्येक रात आफ्नो पतिको एक डबका जाड खानुपर्ने आदतले गर्दा जसेकी स्वास्नीले आफ्नो देवरले लुकाएर ल्याएको चामलको जाड बनाइदिन्थी । जसे स्वाभिमानी भएको कारण चोर्न, ढाट्न जान्दैनथ्यो । त्यसैले गम्फे साथै जसेको आखा छलेर चामल आफ्नी भाउजूलाई ल्याएर दिन्थ्यो । यही कुरामा उनीहरू एकान्तमा भेटेको, कानेखुशी गरेको घटनालाई शङ्कामा परिणत गरेर जसेले गम्फे र श्रीमतीलाई आक्रमण गर्दा वास्तविकता छर्लङ्ग हुन्छ । यसबेला मात्र जसेलाई पश्चाताप हुन्छ ।

‘अद्भूत रोग’ मनोवैज्ञानिक कथा हो । मानिसमा निहीत अव्यक्त यौन इच्छाकै कारण प्रेमनाथ बाबुलाई मानसिक विकारले सताएको छ । मधुमालती पुस्तकमा प्राप्त सुन्दर अक्षरमा भएको ‘पम्फा क्लास ९, १९’ नै उसको जीवनको एउटा महाप्रलय बन्यो । पम्फाप्रतिको भुकाव उसले कसैसित प्रकट गर्न सकेन । अपरिचित युवतीप्रतिको जिज्ञासा तथा स्वपीडित स्वभावमात्र नभएर आफूलाई हेरिदिएकी दुलहीको विवाहपूर्व देहान्त हुनु, छरछिमेकमा उसलाई आलोचना गर्नुजस्ता विविध कारण नै उसको मानसिक स्वलनका कारण बनेका छन् । आफूले चाहेकी युवतीको माया नपाउनु, सबैबाट आलोचित हुनु तथा अन्तर्मुखी बन्नुजस्ता कारणहरूले उसले आफैलाई बिसन लाग्यो । पानीभरी, घाम, दिनरात उसलाई पत्तै भएन । फलत : उसलाई निमोनिया भयो । अरूले उसको मृत्यु निमोनियाको कारणले भएको सम्भे तर वास्तवमा उसको मृत्यु मनोविकारका कारणले भएको थियो ।

‘ऋषिला’ इतिवृत्तात्मक कथा हो, साथै यसमा आञ्चलिकताको प्रयोग पनि सशक्त रूपमा भएको छ ।^{६७} ऋषिला अथवा रचेला दार्जिलिङको उत्तरपूर्वको सुन्दर ठाउँ हो । त्यही गाईगोरु पालेर बस्ने नोर्बू र नीमाको जीवनस्थितिको चित्रण यस कथाले राम्ररी गरेको छ ।

^{६७} महेश प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ७१ ।

शोर्पा जातिको जीवनशैली, संस्कृति तथा खेतीपातीको सङ्क्षिप्त विवरण यस कथामा पाइन्छ । कालेबुङ बस्ने तेम्बा काजीको गाईगोठमा नोर्बू र नीमा गोठाला गर्छन् । गाईगोरु चरायो, दूध दुहेर दही जमाई त्यसबाट मनगो घिउ उत्पादन गरी तेम्बा काजीको व्यवसायलाई उकासेको छ । उनीहरूले अनेकौं दुःख गरेर साहूको व्यवसायलाई उकासे पनि उनीहरूको जीवनमा कुनै सुधार आएको छैन । यस कथाले श्रमको उचित मूल्याङ्कन नभएको कुरा परोक्ष रूपमा उजागर गरेको छ ।

‘भवितव्य’ पनि इतिवृत्तात्मक शैलीमा लेखिएको कथा हो । बालासन खोलाको छेउमा बसेनी लाग्ने मेला भर्न गएको ठाडूला सरदार जुवा खेल्ने क्रममा हार्दछ । हारेपछि ठाडूलाको तिलकबहादुरसाग भगडा हुन्छ । भगडाको क्रममा तिलकबहादुरले ठाडूलाको हत्या गरिदिन्छ । त्यसपछि तिलकबहादुर भागेर सेनामा भर्ती हुन्छ । सेनामा छादा नै द्वितीय विश्वयुद्धमा सरदारको छोरो जमदार हर्कबहादुरको ज्यान बचाएर आफूले गरेको पाप काटेको देखिन्छ । कथाको विषयवस्तु साधारण देखिए तापनि यसभित्र मनोवैज्ञानिक पक्षहरू पनि रहेका छन् । ठाडूला र तिलकबहादुरमा मनोवैज्ञानिक पक्षहरू पाइन्छन् । ती दुवैले आवेशमा अन्धो भएर असोचनीय कार्यहरू गरेका छन् ।

‘खाजा’ कथाले कमानमा काम गर्ने मजदूरहरूको गरिबी र पीडादायी क्षणलाई उजागर गरेको छ । यस कथामा दोजीया भएकी सातजनाकी आमा लालमानकी श्रीमतीको कारुणिक स्थितिको वर्णन पाइन्छ । आफ्नो पति दैनिक मातेर घरमा आउनु, आफू दोजीया भएर पनि सातसातजना परिवार पाल्नुपर्ने कारुणिक स्थितिको चित्रण रहेको छ ।

‘बलिराजको समाधि’ कथामा अन्याय र अत्याचारको विरुद्धमा सदैव प्रतिरोध गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिइएको छ । यस कथामा रहेको दानवीर बलिराज अरूको दुःखपीडामा आफ्नो र परिवारको समेत ख्याल गर्दैन । आफूसाग भएको कुरा अरूलाई दिनुपर्ने भन्ने आफू रित्तिएको पनि थाहा पाउदैनथ्यो । आफ्नो वंशावली लेख्ने क्रममा कथाकार लेख्छन् “बाजे अविजाल सुन्दास प्रभावशाली व्यक्तित्वका धनी, अति दयालु परोपकारी थिए । रानीखोला कथासङ्ग्रहको ‘बलिराजको समाधि’ कथाको मुख्य पात्रमा उनकै छाप परेको छ ।”^{६६}

‘अनुताप’ कथामा जयबहादुर र गाडाकी ताराको प्रेम र विछोडको प्रसङ्ग पाइन्छ । जयबहादुर धेरै पढेर नामी वकिल बनिसकेपछि धनी, शिक्षित तथा रूपवती सुलोचनासित विवाह गर्छ । तारालाई भुलिसके पनि आफ्नो साथी रामबहादुरको केश मिलाएर फर्कदै गर्दा आसाम-बङ्गालको सीमाना राजपथमा रोडा कुट्टै जीविका चलाउन बाध्य भएकी तारासित भेट भएपछि जयबहादुर बेचैन बन्न पुगेको प्रसङ्ग नै यस कथाको मुख्य विषयवस्तु हो ।

^{६६} इन्द्र सुन्दासको हस्तलिखित दस्तावेजबाट उद्धृत ।

ख) चरित्रचित्रण

रानीखोला कथासङ्ग्रहको मुख्य विषयवस्तु समाजमा भएका विषमता, विकृति र अनमेलजस्ता विभिन्न समस्या रहेकाले यसमा रहेका चरित्रले पनि यिनै समस्याहरूलाई भेल्दै अगाडि बढेको पाइन्छ । यसमा रहेका चरित्रहरूलाई वर्गका आधारमा हेर्दा यसमा निम्नवर्गीय तथा मध्यमवर्गीय रहेका पाइन्छन् । त्यसैगरी यहा प्रवासी जनजीवनसाग सम्बद्ध भएका पात्रहरू रहेका छन् । पात्रहरूको छनौटमा कथाकारले विविधता ल्याएका छन् । यस कथासङ्ग्रहभित्र प्रहरी, अफिसका कर्मचारी, गाडीवाल, कुल्ली, ओभरसियर, शिक्षक, मजदूर, गोठाला, सरदार, सैनिक, गाउले, वकिल, व्यवसायीजस्ता विभिन्न पात्रको प्रयोग गरिएका छन् । यी पात्रहरू आफ्नो स्तरअनुसारको समस्याबाट ग्रसित भएका छन् । यसक्रममा कुनै पात्र प्रेमप्रणयमा त कुनै बेरोजगारी, कुनै पेटभर्ने समस्याबाट ग्रसित रहेका छन् भने कुनै आर्थिक समस्याबाट ग्रसित रहेका छन् ।

रानीखोला कथाको प्रमुख पात्र साधुबाबा बनाम् प्रहरी मतिभ्रष्ट भएको खल पात्रको रूपमा देखापरेको छ जसले आफ्नै बुहारीलाई पत्नी बनाउने कुचेष्टा गरेको छ । ऊ स्वभावका आधारमा गतिशील खालको रहेको छ । 'सिमेट्रीबाट फोन'को प्रमुख चरित्र अन्नामीत मरणोपरान्त वीलफ्रेडलाई बिसन नसक्ने पात्रको रूपमा देखिन्छे । यसर्थ ऊ प्रवृत्तिको आधारमा अनुकूल पात्र हो । गाडीमान साइलो सिङ्गे गोरु बोक्न सक्ने बलियो पात्रको रूपमा देखापरेको छ । ऊ शारीरिक रूपमा जति नै बलवान भए पनि मानसिक रूपमा त्यति नै कमजोर रहेको छ । 'प्राणदान कथा'को ओभरसीयर मुलुकप्रसाद शङ्कालु, षड्यन्त्रकारी र पश्चातापी पात्रको रूपमा देखापर्दछ । ऊ मध्यमवर्गीय असत् अथवा प्रतिकूल किसिमको पात्र हो । छत्रमान भने यस कथाको सत् पात्र हो । आफूले बल्लतल्ल पाएको जागिर षड्यन्त्र गरी छुटाइदिने दुष्ट ओभरसियरलाई ज्वरोले सिकिस्त बनाएको बेला पनि औषधी गरी बचाएको प्रसङ्गको आधारमा उसलाई स्थिर पात्रको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

'विधवाको छोरो' कथाकी चरित्र लालमानकी स्वास्नी पतिव्रता नारीका रूपमा प्रस्तुत भएकी छ । चार वर्षको छोरालाई घरमा छाडेर आफू भारी बोक्न जानुपर्ने कारुणिक अवस्थामा पनि अर्कोसित विवाह गर्न मान्दैन । बरू भारी बोकेर नै आफ्नो छोरालाई पढाउने सङ्कल्प गर्ने पतिव्रता नारीको रूपमा रहेकी छ । 'चामलको महागी' कथा पनि निम्नवर्गीय परिवारको चित्रण गर्ने कथाका रूपमा देखिएको कारण यसका पात्रहरू जसे, देवमाया गम्फे निम्नवर्गीय पात्रहरू हुन् । महागाइको कारण आफ्नो लोग्नेलाई एक डबका जाड जुटाउन नसकी आफ्नो देवरको सहयोग लिएकी देवमाया पतिभक्त देखिन्छे । आदत पनि छोड्न नसक्ने, छक्कापञ्जा पनि नजान्ने जसे स्वाभिमानी पात्र हो ।

‘अद्भूत रोग’ कथाको पात्र प्रेमनाथ बाबु स्वपीडित तथा विकृत स्वभावको पात्र हो । कहिले नभटेको, नचिनेको युवतीको कल्पनामा तड्पिनु तथा आफ्नो मनमा भएको कुरा अरूलाई भन्नु नसक्ने ऊ सोभो निमुखा खालको पात्र हो ।

‘ऋषिला’ कथाका पात्रहरू नोर्बू र निमा सोभो, अशिक्षित र मालिकको बचन काट्न नसक्ने मालिक भक्त हुन् । खाली खुट्टा, मैलो लुगा तथा ऋषिलाजस्तो घनघोर जङ्गलमा तेम्बाकाजीको गाइगोठमा बसेर काम गर्ने ती पात्रहरू निम्नवर्गीय पात्रहरू हुन् । ‘भवितव्य’ कथाका पात्र ठाडाला सरदार मध्यमवर्गीय पात्रको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । धनको तुजुकमा मातिएको सरदारले आफ्नो भूल पनि स्वीकार गर्दैन । दुनियाको सामु जुवामा हारेको धनसमेत दिन नमान्नु उसको घमण्डी प्रवृत्तिको सूचक हो । तिले समाजका निम्नवर्गका अशिक्षित पात्र हो जसले जीवन यापन गर्न जुवातास खेल्ने गरेको छ । आवेशमा आएर गरेको पाप कटाउन आफ्नो ज्यान दिएर सरदारकै छोराको ज्यान बचाउन सक्नु उसको महानता पनि देखिन्छ । ‘खाजा’ कथाकी लालेकी आमा पनि निम्नवर्गीय पात्र हो । दुई जीउकी भएर पनि कोक्रोमा एघार महिनाको नानी बोकेर भोकै चियापत्ति टिप्नुपर्ने उनको स्थिति रहेको छ । उनले अधिकांश अशिक्षित नारीहरूको प्रतिनिधित्व गरेको हुदा ऊ वर्गगत जीनवचेतना भएकी पात्र हो ।

‘बलिराजको समाधि’ कथाका पात्र बलिराज दानवीर थियो । भोकोनाङ्गो मानिसलाई भेट्थोभने कहिले पनि खाली हात पठाउदैनथ्यो । असहाय, गरिब मानिसलाई कसैले हेप्यो भने ऊ अघि सरेर विरोध गर्थ्यो । यस आधारमा ऊ अनुकूल प्रवृत्तिको मानिस देखिन्छ । ‘अनुताप’ कथाको पात्र जयचन् नामी वकिल हो । यसैले ऊ मध्यमवर्गीय परिवारको मानिस हो । गाडाकी तारासित भएको प्रगाढ प्रेम, सहरकी शिक्षित, सभ्य र सुन्दरी सुलोचना भेटेपछि उनीसितै प्रेममा फासेर उनैसित विवाह गर्छ । यस आधारमा हेर्ने हो भने गतिशील पात्र हो । यसको विपरीत अझै पनि जयचन्को भलो चाहने तारा स्वभावका आधारमा स्थिर स्वभावकी नारीको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

लिङ्गगत दृष्टिबाट यस कथासङ्ग्रहलाई हेर्दा ‘सिमेट्रीबाट फोन’, ‘विधवाको छोरो’, र ‘खाजा’ कथाहरू नायिकाप्रधान कथाहरू हुन् भने ‘रानीखोला’, ‘गाडीमान’, ‘चामलको महागाइ’, ‘अद्भूत रोग’, ‘ऋषिला’, ‘भवितव्य’, ‘बलिराजको समाधि’, ‘अनुताप’जस्ता कथाहरू पुरुषप्रधान कथाहरू हुन् । ती पात्रहरू कल्पना लोकमा विचरण गर्दै भावुकताको यात्रामा रमाउनेभन्दा कर्मशील भएर वाचनुपर्छ भन्ने विचारका देखिन्छन् । यस आधारमा सुन्दासका यस कथासङ्ग्रहका पात्रहरू सहज, स्वाभाविक, सजीव र गतिशील बन्न पुगेका छन् ।

ग) सम्वाद

संवाद विशेष गरी नाटकका लागि प्रमुख तत्वका रूपमा प्रयुक्त हुन्छ भने कथामा चाहि यसले कथावस्तुलाई गतिशील, पात्रलाई क्रियाशील विषयलाई संवेदनशील बनाउनमा विशिष्ट भूमिका खेल्दछ।^{६६} रानीखोला कथासङ्ग्रहमा भएका कथाहरूमा पात्रको स्तरानुरूपको सम्वाद प्रयोग भएको छ। कमानमा काम गर्ने कामदार, गौपालनमा जीवन बिताएको शेर्पा, गोठाला, प्रतिष्ठित वकील, अहंकारी सरदार, प्रणयप्रितीमा बाधिएको युवायुवतीजस्ता विभिन्न स्तर र जातिका पात्रहरूले प्रयोग गरेको सम्वाद यस प्रकार रहेको छ :

धनको तुजुक देखाउन अहंकारी ठाडाला सरदारले टिकेलाई हेय दृष्टिले हेरेर खसालेर भन्छ “ता यही बस्लास् म अहिले आउछु। भाग्लास् ! हेरौला कत्तिको मार्दो रहेछस्।” (पृ. ११८)

भवजीतको भारी बोक्ने शेर्पा भरियाले प्रयोग गरेको जातिगत सम्वाद यस्तो प्रकारको रहेको छ “हाजुरलाई पार्गी राख्यु या आगि करागो सुन्यु तालानाई आवो दा बाटु गाट्यो। वालो दा याक छिड हु। हाजुरलाई सारु दुगा भायो।” (पृ. १३३)

रामचन्द्रका साथी वकील जयचन्ले बोलेको सम्वाद यसप्रकार रहेको छ “काशीकाण्ट बाबु, यति विघ्न बोलविन्ती गर्दा पनि तपाईंले हाम्रो कुरा मान्नु भएन हैन ? तपाईंको इच्छा होला, हाम्रो छोरालाई गिरफ्तारी गराएर, सेसन्समा अपराधी ठहराएर जेल पठाउने, अनिमात्र सन्तुष्ट हुने। हेर्नुहोस्, म पनि एकजना एडभोकेट हु। यतिचाहि याद राख्नुस्, तल्लो अदालतमा नै यो केस टिक्नेछैन।”^{६७}

ताराको मायामा चुर्लम्म डुबेको जयचन् यसो भन्छ “बिहा गरे तारालाई गर्छु, नत्र बिहै गर्दिन। बरू पैसा कमाएर यूरोप, इडलेण्ड र सारा पृथ्वीको भ्रमण गर्नेछु। अनि भ्रमण कहानी लेख्नेछु।”^{६८} रानीखोला कथासङ्ग्रहभित्र यस्ता थुप्रै सम्वाद रहेका छन् जसले यस कथालाई उच्च गरिमा प्रदान गरेको छ।

घ) वातावरण

कथा मानव प्राणीको कुनै एक जीवनसाग सम्बद्ध हुन्छ, र यसका जीवनको कुनै अवस्था विशेषको चित्रण गरिन्छ। कथामा प्रयोग गरिने चरित्र र त्यसको यथास्थितिको मुख्य आधारमा चाहि मानव जीवन मै हुने गर्दछ, र अडिएको हुन्छ। यस धराताललाई भौतिक र मानसिक धरातालमा रूपमा लिन सकिन्छ, र यसको समष्टि रूपलाई वातावरण भनिन्छ। कथामा

^{६६} मोहन हिमांशु थापा, ;flxTo kl/ro, ते.सं. काठमाडौं: साझा प्रकाशन, २०४७, पृ. १७१।

^{६७} इन्द्र सुन्दास, /fgLv]nf, पृ. १४६।

^{६८} पूर्ववत्, पृ. १५४।

वातावरणको महत्त्वपूर्ण स्थान छ । वातावरण एक किसिमको घटना, चरित्र र विचार अर्को किसिमको भयो भने त्यहा औचित्य हुदैन ।”^{७६}

इन्द्र सुन्दासले रानीखोला कथासङ्ग्रहमा निम्नवर्गीय तथा मध्यमवर्गीय प्रवासी नेपालीहरूको सामाजिक धरातलीय वातावरण तथा परिवेशको जिउादो चित्र उतारेका छन् । स्थानीयताका दृष्टिले सुन्दासका कथाहरूमा भारतको उत्तरपूर्वाञ्चलअन्तर्गत दार्जिलिङ जिल्ला र यसको निकटवर्ती स्थानहरूमा बसोबास गर्ने प्रवासी नेपालीहरूको रहनसहन र तिनीहरूले भोगनुपरेको समस्यालाई चित्रण गरिएको छ । मूलतः दार्जिलिङ सहरमा कुल्ली, मजदूरी गरेर जीविका चलाउन बाध्य भएको जनजीवनको स्थितिको चित्रण यसमा गरिएको छ । यस बाहेक चिया कमानमा मजदूर गर्ने अशिक्षित नारीहरूको चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

यसको अतिरिक्त सुन्दासको यस कथासङ्ग्रहका कथाहरूमा प्रयुक्त प्राकृतिक दृश्य एवम् परिवेश सजीव देखिन्छ । “प्रकृति ठुस्किन छाडेकी छन् । सप्तसिन्धुले पखालिएको तपोमण्डल नीलवर्ण धारण गरेर हासिरहेको छ । सर्वत्र निष्कलङ्क छ- सती लक्ष्मीजस्तो” भनेर कथाकारले प्रकृतिको मुग्ध कण्ठले प्रशंसा गर्छन् । यस सङ्ग्रहमा यस्ता अनेकौ प्रसङ्गहरू पइन्छन् जसले कथालाई अझ सौन्दर्य प्रदान गरेको पाइन्छ । कतै मेलापात भरेको ग्राम्य वातावरण छ भने कतै युद्धभूमिमा लडाइमा परेको परिवेश छ । समग्रमा भन्ने हो भने यो कथासङ्ग्रह परिवेशको आधारमा सफल रहेको छ ।

ड) भाषाशैली

भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम हो भने शैली भाषालाई मिठास बनाउने उपकरण हो । रानीखोला कथासङ्ग्रहका कथाहरूमा प्रयुक्त भाषा सरल, सरस र स्वाभाविक रहेको देखिन्छ । आलाङ्कारिक र काव्यात्मक भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जस्तै : “फूलको जोवान बारम्बार है, यो जोवान एकै बार” । त्यसैगरी मुसुमुसु, हुकहुक, फत्र्याक, ह्वाङजस्ता अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । उनले हिन्दी, अङ्ग्रेजी, उर्दू शब्दहरू पनि प्रयोग गरेका छन् । जस्तै: सफर, तजवीज, फरियाद, एडभोकेट आदि । यसका अतिरिक्त उखानटुक्काहरू पनि प्रयोग गरेका छन् । जस्तै: ‘के खोज्छस् कानो आखो’ । उनले प्रयोग गरेको भाषा सरल, सरस र स्वाभाविक देखिन्छ । यसैगरी यस कथासङ्ग्रहमा प्रायः परम्परागत, वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरेका छन् । कतै रैखिक शैली त कतै वृत्तकारीय शैलीको प्रयोग गरेका छन् । यसैले उनी भाषाशैलीका दृष्टिले भन्नुपर्दा सफल रहेका छन् ।

च) उद्देश्य

^{७६} टङ्कप्रसाद न्यौपाने, ;flxTosf] &k/]vf, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०३८, पृ. १५१ ।

कुनै पनि कथाकारको कथा लेखनको आफ्नो निश्चित उद्देश्य रहेको हुन्छ । त्यसलाई नै कथाकारको विचार वा कथाको मुख्य उद्देश्य भनिन्छ । उद्देश्यका हिसाबले रानीखोला कथासङ्ग्रहको अध्ययन गर्दा यसमा भारतको उत्तरपूर्वाञ्चलको दार्जिलिङ प्रान्तमा बसोबास गर्ने प्रवासी नेपालीहरूका सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक एवम् प्रेमप्रणयमूलक यथार्थ स्थितिको दिग्दर्शन गराउनु नै उनको कथाहरूको मूल उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

प्रवासी नेपालीहरू आर्थिक दृष्टिले कमजोर रहेका छन् र उनीहरू जहिले पनि गास, बास र कपासको समस्याले पिरोलिएका छन् । त्यसैले आधुनिक समाजमा नेपालीहरू मजदूरीमात्र गरेर जीविका नगुजार्ने, शिक्षित भएर बाच्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण उनका कथाहरूमा पाइन्छ । 'विधवाको छोरो' कथामा रनेकी आमाले भारी बोकेर पनि छोरा रनेलाई स्कूल पढाएकी छ । रने निकै ठूलो भएपछि स्कूल जाने भयो । पहिलो किताब छिचोली दोस्रो किताव पढ्ने भयो^{७३} भन्ने अभिव्यक्तिले यस कुराको पुष्टि गर्दछ ।

मानव भएर मानवतालाई आगाल्नु पर्छ भन्ने मानवतावादी दृष्टिकोण पनि यस कथासङ्ग्रहमा पाइन्छ । आफ्नी सुन्दरी श्रीमतीसित व्यर्थमा सन्देह गरेर छत्रमानजस्तो सोभ्को मास्टरलाई नोकरीबाट खारेज गराएका ओभरसियर मुलुकप्रसादले उसकै उपचारबाट प्राणदान पाएको थियो ।

प्रेमप्रणय भनेको दुई हृदयको मिलन हो र यो सच्चा हुनुपर्छ भन्ने भावलाई पनि उजागर गरेका छन् । समग्रमा भन्नुपर्दा रानीखोला कथासङ्ग्रहमा प्रवासी नेपालीहरूको आर्थिक, शैक्षिक तथा प्रेमप्रणयलाई मूल विषय बनाई त्यसका विविध पक्षलाई छर्लङ्ग पार्नु नै यस कथासङ्ग्रहको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

४.२ रोमन्थन कथासङ्ग्रहको अध्ययन

रोमन्थन इन्द्र सुन्दासको साहित्य यात्राको तेस्रो चरण अथवा उर्वरकाल (सन् १९८९) मा प्रकाशित भएको दोस्रो कथासङ्ग्रह हो । उनको यस कथासङ्ग्रहमा पनि बाह्रवटा कथाहरू सङ्गृहीत भएका छन् । यस कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत भएका कथाहरूबाहेक अन्य तीनवटा कथाहरूलाई (जुन साहित्य पथमा सङ्गृहीत भएका छन्) विश्लेषण गर्ने क्रममा यसै कथासङ्ग्रहका कथाहरूमा समावेश गरेर विश्लेषण गरिएको छ । यी कथाहरूलाई सामान्यतः कथावस्तु, चरित्रचित्रण, सम्वाद, वातावरण, भाषाशैली र उद्देश्यका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

क) कथावस्तु

^{७३} इन्द्र सुन्दास, /fgLv]nf, १९६७, पृ. ७२ ।

कथाका प्रमुख छवटा तत्त्वहरूमध्ये कथावस्तु पनि एउटा प्रमुख तत्त्व हो । कथामा भएको कथावस्तुले नै पाठकलाई कथातिर आकृष्ट गर्दछ । यसले नै कथा पढ्दा पाठकलाई उत्सुकता प्रदान गर्दछ । केही आवश्यक घटनाहरूका शृङ्खलात्मक र कलात्मक गठन र गुम्फन नै कथावस्तु हो ।^{७४}

यस सङ्ग्रहभित्रको प्रथम कथा 'शेरसिंह गोरखा' हो । दोस्रो विश्वयुद्धको समयमा सियाक रणक्षेत्रमा बहादुरीसित युद्ध लडेको शेरसिंह गोरखाको व्यक्तित्वको वर्णन नै यस कथाको मुख्य विषयवस्तु रहेको छ । भट्ट हेर्दा अङ्ग्रेज अफिसरजस्तो देखिने शेरसिंहको आकर्षक व्यक्तित्वबाट दिलबहादुर नामक शिक्षक प्रभावित भएको कुरालाई नै आकर्षक तरिकाले कथावस्तु बनाएर प्रस्तुत गरिएको छ । यो कथा अत्यन्त रोचक रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

यस सङ्ग्रहको अर्को कथाको रूपमा रहेको 'ऐते पाइलट' कथाको प्रमुख पात्र ऐते रेलवे विभागको कतव्यनिष्ठ तथा इमान्दार कर्मचारी थियो । रेलगाडी क्रसिड गराउन पएटको ताला खोलेर पल्टाई लाइन सारेर दुवैतर्फको रेलगाडीको आउजाउ गर्न सफल भएको आधारमा नै उसलाई पाइलट भनिएको हो । ऐते पायलटलाई छिमेकीहरूले सुदखोर भनेर निन्दा गरे तापनि हरेक मानिसको आपद विपदमा उसैले दिएको सुदखोरसहितको रूपियाबाट टर्थ्यो । छिमेकी हर्केकी विधवी पत्नीलाई आफ्नै रूपियाबाट घर बनाइदिएका थिए । समाजमा लोभी, लुच्चा र सुदखोर ठहरिएको उसको व्यवहार वास्तवमा मानवीय गुणले भरिपूर्ण रहेको देखाइएको यो कथा रोचक रहेको छ ।

तेस्रो कथाको रूपमा रहेको 'जिज्ञासु मेरो सङ्गी' कथामा कथाकार र उनको मित्र अशोक सरकारी कार्य विशेषले कलकत्ता गएको बेला त्यहाको गजानान भन्ने ठगले गरेको अमानवीय व्यवहारको परिदृश्य प्रस्तुत गरेका छन् । यसलाई नै कथाको मुख्य विषयवस्तु बनाएर प्रस्तुत गरेका छन् । घमण्डी अशोकलाई सहरीय परिवेशको अमानवीय व्यवहारले कसरी अप्ठ्यारोमा पारेको थियो भन्ने कुरालाई कथाकारले रोचक तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् ।

'लिपिवद्ध प्रमाण' कथा मनोवैज्ञानिक कथाका रूपमा रहेको छ । नन्दकिशोर र उसकी बहिनी सानैछादा उसको पिताले कान्छी पत्नी विवाह गरेर विचल्ली पारेको हुदा माया, प्रेम भन्ने कुराबाट उसलाई वितृष्णा भएको थियो । जीवनभरि नै अविवाहित रहेको उसले सत्त्विक भोजन ग्रहण गर्ने गर्दथे, त्यसैले पनि उसलाई सदा जवानजस्तो देखिन्थ्यो । मृत्यु हुदा पैसठ्ठी वर्ष पुगेको उसलाई अरूले चौवन्न-पचपन्न वर्षको मात्र ठाने पनि उसको बाजेले लेखन लगाएको चिनाको प्रमाणले मात्र मानिसहरूको कौतुहलता साम्य भएको घटना नै यसको कथावस्तुको रूपमा रहेको छ ।

^{७४} डा. मोहन हिमांशु थापा, पूर्ववत्, पृ. ११५ ।

अर्को कथा 'नलिनी'लाई पनि मनोवैज्ञानिक कथा मान्न सकिन्छ । भर्खरै मात्र साडी लगाउन थालेकी कल्कलाउादी सुन्दरी नलिनीलाई प्रायः सबै युवाहरूले मन पराउथे तापनि तिनको बचपन गएको थिएन । पशुपतिबाट आमाले साडी नल्याइदिएपछि उनी रिसाएर स्कुलबाट साथीको घरतिर जान्छे । यता तरुणी भइसकेकी छोरी घर नफर्कदा घरमा बाबुआमालाई मनमा शङ्का लाग्दछ । मानव मनभित्र रहेको नकारात्मक तथा सकारात्मक भावनाहरूको प्रस्तुती यस कथामा उजागर भएको छ ।

'अबला दुर्बला' कथाले खड्गमायाको दुःखान्त जीवनको वर्णन गरेको पाइन्छ । आफ्नो पतिको घरमा जायजन्म नभएको विषयलाई लिएर हेलामा परेपछि माइतमा बस्न लागेकी खड्गमायाको भेट कृष्णबहादुरसाग हुन्छ । त्यसपछि सबैको आखा छलेर ती मुग्लान पसेर कालेबुडमा बस्दा छिमेकी पदमबहादुरसाग लहसिन पुग्छे । जारीकल उठाउने क्रममा पदमबहादुरसाग भगडा हादा पदमबहादुरको हत्यामा कृष्णबहादुर पक्रा पयो । उसको ज्यान बचाउन खड्गमायाले दिलोज्यान दिई तर सकिन । कृष्णबहादुरलाई सात वर्षको कारावास सजाय भयो । यस कथाले प्रवासी नेपालीहरूको यथार्थ चित्रण उतारेको छ ।

'शक्तिरूपा नारी' कथा एउटी नारीको अदम्य साहसलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको रोचक कथा हो । कलकत्ताबाट फर्कदै गर्दा बुर्जा लगाए नारी बनेको मुसलमान लुटेरासित भिडेर त्यसलाई पुलिसको जिम्मा लगाइदिने सिस्टर यशोदाको साहसलाई उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गरेर नारीभित्र विद्यमान शक्तिलाई चिनाउन खोजेका छन् ।

अर्को कथा 'मूल फुटेपछि'ले पनि मनोवैज्ञानिक पक्षलाई प्रस्तुत गर्न खोजेको छ । शारीरिक रूपमा हृदयकट्टा देखिने धीरेन्द्रमा पिताको वृद्धि र उच्चम तथा आमाको कुण्ठा दोष, वंशानुगत रूपमा देखापरेको थियो । आफूभित्र रहेको क्षमतालाई अनेकौं बाधा अवरोध आए पनि कठोर प्रयासले उजागर गरी एक असल छात्र बन्न सफल भएको विषयवस्तुलाई कथावस्तुको रूपमा लिइएको छ ।

'एउटा गाउाको कहानी' कथा बसन्तपुरका गरिबनिमुखा आदिवासीहरूको जीवनलाई पृष्ठभूमिको रूपमा लिएर लेखिएको आञ्चलिक कथा हो । यस कथामा आधुनिक वैज्ञानिक चिकित्सा पद्धतिलाई छाडेर देवीदेवरालीमा भरोसा गर्दा ज्यानसमेत गुमाउनु परेको स्थितिलाई मार्मिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तो अवस्था रहेको बेला पनि डा. मनोहरले मानिसको शारीरिक, मानसिक तथा आर्थिक सुधार गर्न सक्षम बनेको घटना नै कथावस्तुको रूपमा रहेको छ ।

‘चप् फ्राइ’ कथामा पनि मनोवैज्ञानिक पक्षलाई शसक्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । पल्टने गौरीधोजलाई रू. २१ पेन्सन थापेर घर फर्कदा ‘रोली पोली’ रेस्तराबाट आएको खनेकुराको मिठो वास्नाले जहिले पनि आकर्षित गर्दथ्यो । यस्तो हुदा पनि कहिल्यै रेस्तरा नपस्ने गौरीधोज यसपल्ट भने घर फर्कदा ब्रण्डी खाएको भोकमा रेस्तराभित्र छिरेर चप्, रोटी र चिया खाएको पैसा ३ रूपिया ९५ पैसा तिर्नुपर्दा आफूलाई ठूलो भूल गरेछुजस्तो लाग्दछ । यो चिन्ताले गर्दा घरमा गएर खाना नखाइकन सुत्थ्यो । यो घटनाले उसलाई सधैँ सताइरहनु, त्यसमा पिरोलिनुजस्ता कुराहरूले मनोवैज्ञानिक पक्षलाई पुष्टि गरेको छ ।

जागो आन्दोलनका क्रान्तिकारी बबर र सञ्जाको प्रगाढ प्रेमलाई पृष्ठभूमि बनाएर लेखिएको ‘विस्फोटन’ कथा मर्मस्पर्शी रहेको छ । स्नातक सकेर क्रान्तिकारी माहोलमा होमिएको बबर दीर्घकालसम्म भूमिगत रहनु पर्थ्यो । उता सञ्जा बाध्य भएर कमानको म्यानेजरको छोरोसित विवाह गर्दछे । धेरै समयपछि बबर आइपुग्दछ । त्यसपछि म्यानेजरको छोरोलाई मारेर सञ्जालाई त्यहाबाट लैजाने योजना भए पनि उनीहरू सफल हुन सक्दैनन् । परिस्थितिले साथ नदिएको कारण बबरको नै यस घटनमा मृत्यु हुन्छ । यस कथाको कथासार यति नै भए पनि ज्यादै मर्मस्पर्शी रहेको छ ।

‘फोर टुएन्टी’ भारतीय दण्डविधानअनुरूप दफा ४२० कानुन हो जसले अरूलाई धोका दिएर धनमाल हडप गर्छ त्यस्तालाई यो कानुनले पक्राउ गर्दछ । सुन्दास आफौ पनि कानुनसाग सम्लग्न रहेको कारण कोचविहारमा भएको यथार्थ घटनालाई यहा रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । छिमेकीको घरमा एकजना ठिटोले उडुस मार्ने टिक टुवेन्टी खाएपछि उसकी आमाले अतालिएर ‘फोर टुएन्टी खाएछ’ भन्दै गुहार मागेकी घटनालाई कथाको रूपमा परिणत गरेर प्रस्तुत गरेका छन् ।

रोमन्थन कथासङ्ग्रहका अतिरिक्त साहित्य पथमा भएका तीनवटा कथाहरूको चर्चा पनि यहा गरिएको छ । ‘सपनाको सम्भनामा’ कथा नीतिमूलक रहेको छ । उनले यसमा अध्यात्मिक भाव प्रस्तुत गरेका छन् । “यौवनकालमा मानिसहरू संसारी विषय वासनाहरूमा लागेर सत्मार्ग भूल्छन् अनि बुढेसकालमा पश्चाताप गर्नुपर्छ”^{७५} भन्ने भाव यस कथामा पाइन्छ ।

‘ढिको सुन’ कथाको जनकधोज बूढो निर्दोष भए पनि सूर्जमान सर्दारको पाचतोलाको ढिको सुन भेटाएको आरोपमा दोषी भएको थियो । सरदानीकै हेलचेक्र्याइले गर्दा हराएको सुन पुनः घरमा नै भेटाएपछि जनकधोज निर्दोष देखियो । आफू निर्दोष भए पनि अरूको मुखबाट नानाप्रकारका कुरा सुनेर ऊभित्रको हीनताबोध जागृत हुन्छ । यही कारणले गर्दा उसको मृत्यु हुन्छ । यसैले यो कथा मनोवैज्ञानिक ढाचामा लेखिएको कथा हो ।

^{७५} इन्द्र सुन्दास, ;flxTo kydf, सपनाको सम्भना, श्याम प्रकाशन, प्रथम संस्करण, १९७६, पृ. २६ ।

‘मधु’ कथा मनोविज्ञानमा आधारित भएर लेखिएको कथा हो । काथाकार शिलाडवाट फर्कदै गर्दा रेलयात्रामा भेटिएकी भोको बालिका मधुको बालमनोभाव बुझ्न नसकेको विषयलाई यहा अत्यन्त कारुणिक तथा मर्मस्पर्शी रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

ख) चरित्रचित्रण

रोमन्थन कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत बाह्रवटा कथाका साथै साहित्य पथमा सङ्कलित तीनवटा कथा गरेर जम्मा पन्ध्रवटा कथाहरूका पात्रहरूको यहा समान्य चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

‘शेरसिंह’ कथाको मूलापत्र कप्तान शेरसिंह गोरखा हो । दोस्रो विश्वयुद्धमा सियाक रणक्षेत्रमा शत्रुसाग वीरतापूर्वक लडेर समवेदनशील अङ्ग गुमाएको शेरसिंह प्रतापी, साहसी तथा देशभक्त देखिन्छ । वाह्य व्यक्तित्वका आधारमा अग्लो, तगडा तथा गोरासाहेबजस्तै देखिन्छ । ‘जस्तो नाम उस्तै काम’ भन्ने उक्ति उसमा लागू हुन्छ । ‘ऐते पाइलट’ कथाको पात्र ऐते बाहिरबाट हेर्दा औसरवादी, सुदुखोर देखिए तापनि वास्तवमा ऊ परोपकारी हुन्छ । कसैलाई आपद विपद परेको खण्डमा उसैले अभाव टारिदिनु पर्थ्यो । बिचल्लीमा परेकी धनेकी विधवा पत्नीलाई बिना सुद्, बिना साउा आफ्नो खर्चले घर खडा गरिदिनाले ऊ परोपकारी तथा अनुकूल प्रवृत्तिको पात्र देखिन्छ । ‘जिज्ञासु मेरा सङ्गी’ कथाको पात्र अशोक अस्थिर अर्थात् गतिशील स्वभावको पात्र हो । कलकत्ताजस्तो महानगरीमा जोसुकैसाग जथाभावी डुल्लु ऊभिन्नको छुकछुके स्वभावको उपज हो जसको कारण उसले भण्डै ज्यानसमेत गुमाउनु परेको थियो । ‘लिपिवद्ध प्रमाण’ कथाको पात्र नन्दकिसोर धीर स्वभावको मानिस थियो । आफ्नो पिताले पुऱ्याएको मानसिक चोटलाई आफूद्वारा ल्याइएकी बहारीबाट अर्कोपल्ट आमालाई चोट नपुगोस् भनेर उसले कहिल्यै पनि विवाह नगर्ने दृढ सङ्कल्प लिएको हादा ऊ अनुकूल प्रवृत्तिको पात्रका रूपमा देखापर्दछ । नलिनी पन्ध्र वर्ष पुगिसकेर पनि केटाकेटीजस्तो व्यवहार गर्ने लोलोपोतोमा हुर्केको थिई । युवावस्थामा आफूलाई आकर्षक तुल्याउने सोच प्रायः सबैमा हुन्छ । सायद त्यसैको आग्रहमा परेर हो कि आमालाई पशुपतिको साडी ल्याइमागेकी हुन्छे । त्यो इच्छा नपुग्दा ऊ घरमा नभनी साथीको घरतिर बास बस्न पुग्छे । ऊ चञ्चल स्वभावकी निर्दोष पात्र हो ।

‘अबला, दुर्बला’ कथाकी खड्गमाया चञ्चल स्वभावकी गतिशील नारी पात्र हो । आफ्नो पतिगृह त्यागी माइत बस्नु, माइतबाटै कृष्णबहादुरसित घरमा ढााटेर मुग्लान पस्नु, मुग्लानमा पनि अर्को केटो पदमबहादुरसित लहसिएर कृष्णबहादुरलाई लत्याएर पदमबहादुरसित भागनुजस्ता चरित्रगत पतनले ऊभिन्नको मानवीय कमजोरी छल्किएको पाइन्छ । ‘शक्तिरूपा नारी’ कथामा यशोदा स्त्री भएर पनि मुसलमान लुटेरासित लडेकी थिई । यशोदा कसैको दमन,

शोषण र हेपाइ नसहने निडर पात्रको रूपमा परिचित छे । ‘मूलफुटेपछि’ कथाको पात्र धीरेन्द्र हीनभावना मनोग्रन्थीले ग्रसित पात्रको रूपमा देखिए तापनि कथाको अन्त्यतिर आइपुग्दा आफूभित्र भएको हीनता भावलाई त्यागेर सकारात्मक कार्यतिर अग्रसर भएको हुदा ऊ गतिशील स्वभावका पात्र हो । ‘एउटा गाउाको कहानी’ कथाको मूल पात्र डा. मनोहर परोपकार, कर्तव्यनिष्ठ र साहसी पात्रको रूपमा उपस्थित देखिन्छ । बसन्तपुरजस्तो अशिक्षित, अविकसित तथा अभेग स्थानमा आदिवासीहरूको गाउामा स्वस्थ्यदेखि लिएर शिक्षा तथा आर्थिक क्षेत्रमा पनि परिवर्तन ल्याउन सक्षम हुने मनोहर वास्तवमा मानवीय गुणको खानी देखिन्छ । ‘चप्फ्राइ’ कथाको मूलपात्र गौरीधोज अवकाश प्राप्त सैनिकको रूपमा प्रस्तुत छ । ऊ सोभो तथा सरल स्वभावको देखिन्छ । ‘विस्फोटन’ कथाका बाबर र सञ्जा ‘जागो अन्दोलन’मा संलग्न रहेका क्रान्तिकारी चरित्र हुन् । प्रेमप्रणयजस्तो विषयलाई ख्याल नगरी आन्दोलनमा होमिने बाबर देशभक्त देखिन्छ, भने आफ्नै पतिको हत्या गर्ने कुरामा राजी हुने सञ्जा सच्चा प्रेमिकाको रूपमा देखिन्छ ।

‘फोर टुएन्टी’, ‘सपनाको सम्झना’ तथा ‘मधु’ ‘म’ पात्र भएको कथा हो । ‘ढिको सुन’ कथाको मूल पात्र जनकधोज दूर्बल मानसिक भएको मानिस हो । आफू निर्दोष भएर पनि अरूले लगाएको प्रत्यारोपण सहन गर्न नसकेर मृत्युको मुखमा परेको जनकधोज अति सोभो र निमुखा पनि देखिन्छ ।

यी कथाहरूलाई दृष्टिगत गर्दा कसैको चरित्र सबल देखिन्छ, भने कसैको दुर्बल देखिन्छ । प्रमुख पात्रहरूबाहेक यी कथाहरूमा आसन्नताका आधारमा कति पात्रहरू नेपथ्यमा पनि रहेका छन् । कति कथाहरूमा ‘म’ पात्रको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जुनसुकै रूपमा पनि प्रमुख पात्रको कार्य भूमिकालाई यी पात्रहरूले बाधा हालेका छैनन् । बरू अझ सकारात्मक गोरटो प्रदान गरेका छन् । यस आधारमा यी कथाहरू सबल रहेका छन् ।

ग) सम्वाद

रोमन्थन कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथाहरूमा पात्रको स्तर जाति तथा लिङ्गको आधारमा तिनीहरूले प्रयोग गर्ने स्वाभाविक सम्वादको प्रयोगले कथाहरू रोचक बनेको छ । पेशाका आधारले पल्टने कर्णेल शेरसिंहको रवाफिलो तर स्वच्छ सम्वाद यस प्रकार रहेको छ : “मास्टर सुन्छौ, एम्. सी. याने मिलेटेरी क्रससित मेरी मेमसाहेबलाई साटा र म एकलो भए । म विल्कूल मुकलिस, परिवार नाही ।”^{७६}

परोपकारी तर अर्काको काम टारेपछि आफ्नो पैसा उठाउदा सुद् (व्याज) दिन नमान्नेहरूसित ऐते पाइलट यसरी हासीहासी भन्थ्यो “मैले सूद माफ दिए भने राम्रो हुदैन,

^{७६} इन्द्र सुन्दास, /fjdGyg, शेरसिंह गोरखा, श्याम प्रकाशन, १९८९, पृ. ७ ।

मर्नेले पार पाउादैन, त्यति थोरै पैसाले गर्दा उसको बाटो थुनिन्छ, हंस दुःखी भएर यतै डुलिरहने छ, पिर्न पनि सक्छ । आफै विचार गर ।”^{७४}

सोभो पल्टने बृद्ध गौरीधोजले प्रयोग गरेको भाषा यस्तो छ “ए म ता सिमकुना बस्ने पल्टने, पिल्सिड थाप्नु आएकोथो र याा खाजा खानु पसेको , नानीहरू दाजु भाई कि कसो, एक सूट लाएको देख्छु ।”^{७५}

भोको नानीलाई फकाउादै मधुकी आमा भन्छे “मेरो लच्छिनको छोरो, नरो है, नरो न मधु ।”^{७६} जस्ता मर्मस्पर्शी सम्वाद पनि प्रयोग भएको छ । यी सम्वादहरूले कथालाई रोचक बनाएको छ । चोटिलो, स्वादिलो सम्वादको प्रयोगको आधारमा सुन्दासका यी कथाहरू सबल छन् ।

घ) वातावरण

इन्द्र सुन्दासका यी पन्ध्रवटा कथाहरूले निम्नवर्गीय नेपाली समाजको यथार्थ परिवेशको मानचित्र प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । दार्जिलिङ सहर, कलकत्ता परोक्ष रूपमा सियाक रणक्षेत्र, बसन्तपुरजस्ता स्थानहरू वातावरणका रूपमा आएका छन् । यी परिवेशभित्र मानिसहरू के-कसरी जीविका चलाउछन्, उनीहरूको जीवनशैली कस्तो छ ? भन्ने विषयमा कथाकारले सजीव परिवेश प्रस्तुत गरेका छन् ।

बसन्तपुरका आदिवासीहरूका दारुण जीवनशैलीका चित्र उतार्ने क्रममा सुन्दास लेख्छन् “उखुको फसल काट्ने समयमा सुगर मील मालिकहरूका कारिन्दा गाउामा आउछन् । उनीहरू के आउछन्, गाउामा मदपान जूवाको हाट चम्कन्छ । गाडीमानहरू उखु ओसारेर जे जति कमाउछन् जम्मै मद र जूवामा उडाउछन् । यस उसले ती दरिद्रका दरिद्र मै रहन्छन्।”^{७७}

प्रकृतिक वातावरणको नमूनास्वरूप “आज दिन पनि राम्रो भएको थिएन, दिउसाे एक पटक मूसलधारे वृष्टि भयो, आकाश धुम्मिएको धुम्मिएकै छ ।”^{७८} प्राकृतिक वातावरणको चित्रण गर्दै नलिनीको मातापिताको मनभित्र व्यप्त शङ्काको भूमरीको चर्चा गरेका छन् । नेपाली संस्कृति तथा रुढी परम्पराको नमूनास्वरूप सुन्दासले यस वाक्यद्वारा प्रष्ट पारेका छन् “गाउाका

^{७७} इन्द्र सुन्दास, /fjdGyg, पृ १२ ।

^{७८} पूर्ववत्, पृ. ५५ ।

^{७९} इन्द्र सुन्दास, ;flxTo kydf, पृ. ६८ ।

^{८०} इन्द्र सुन्दास, /fjdGyg, एउटा गाउँको कहानी, श्याम प्रकाशन, १९८९, पृ. ४७ ।

^{८१} पूर्ववत्, पृ. २७ ।

काहीला भााक्रीले हालेको सालधूपको धूवा धुपौरोबाट निस्केर घरभित्र रुमलिइरहेको थियो ।”^{६६} मानसिक सन्तुलन नभएर अचेत बानेको जनकधोजलाई भााक्रीको उपचार गराउनु ग्रामीण परिवेशको ज्वलन्त उदाहरण हो । सुन्दासका कथाहरूमा यस्ता परिवेशहरू यत्रतत्र पाइन्छन् । त्यस आधारले उनका कथाहरू सबल, सशक्त छन्भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

ड) भाषाशैली

रोमन्थन कथासङ्ग्रहमा भएका कथाहरूको भाषा पात्रअनुसारको भएको कारण सरल र सरस देखिन्छ । सुन्दासले आफ्ना कथाहरूको भाषा जटिल बनाएर आफ्नो पाण्डित्यपन देखाएका छैनन् बरू जतिसक्दो सरल बनाएर सम्पूर्ण नेपाली जनजीवनले बुझ्न सक्ने खालको भाषा प्रयोग गरेका छन् । यसका अतिरिक्त नेपाली कथ्य भाषा, भर्रा नेपाली शब्द, आगन्तुक शब्द, अनुकरणात्मक शब्दहरूको संयोजनले उनका कथाहरू सशक्त बनेको देखिन्छ ।

‘लोभले लाभ, लाभले विलाप’, ‘तिल-जौ पाक्नु’, ‘एउटै ड्याडका मूला’जस्ता तुक्का उखानहरूको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्ता उखान तुक्काहरूले कथाहरूलाई अझ उत्कृष्ट बनाएको पाइन्छ ।

कटक कटक, गड्याड-गुडुड, घच्याक्क, टक्क, घटक्कजस्ता अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग पनि युक्तिसङ्गत देखिन्छ । यसको अतिरिक्त डिस्टर्व, इन्चार्ज, क्रस, ताजुब, मुकलिस, बहुतजस्ता आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग पनि गरेका छन् ।

शैलीका दृष्टिले सुन्दासले अधिकतम परम्परित वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरेका छन् साथै छोटा-मीठा कथाहरूदेखि लिएर लामालामा कथाहरू रहेका उनका यी कथाहरू पढ्दा वास्तविक लाग्नु उनको शैलीगत विशेषता हो । कुनै कथा वृत्ताकारीय शैलीका छन् भने कुनै कथा रैखिक शैलीका पनि पाइन्छ, यस आधारमा उनका यी कथाहरूमा भाषाशैलीगत सबलता तथा सशक्तता पाइन्छ ।

च) उद्देश्य

कुनै पनि कथाकारको कथा लेखनको आफ्नो निश्चित उद्देश्य हुन्छ, त्यसलाई नै कथाकारको विचार वा कथाको मुख्य उद्देश्य भनिन्छ । यो विचार कथामा प्रत्यक्ष, उपदेशात्मक र प्रचारात्मक ढङ्गबाट भन्दा पनि कलात्मक रूपमा अभिव्यञ्जित हुनुपर्दछ, र त्यही नै सफल कथाको पहिचान हो ।

^{६६} पूर्ववत्, ;flxTo kydf, १९७७, पृ. ६५ ।

इन्द्र सुन्दासका कथाहरूमा नारी कमजोर हुनुहुँदा भन्ने भाव प्रस्तुत भएको छ । 'तिमी पहाडी बिरङ्गना हौ र त्यो दुष्टले क्षति गर्न सकेन ।'^{८३} उक्त वाक्यले यशोदाको साहसको वर्णन गरेको छ । आफूलाई कमजोर ठानेर नारीहरू शोषित हुन्छन् भनेर त्यसको विरुद्धमा उक्त वाक्य प्रस्तुत गरेका हुन् । 'भोलीपल्टदेखि आफ्नो श्रेणीका त भए भए, स्कूलका अरु छात्रहरू र गुरुहरूले पनि उसलाई सुरवीरको रूपमा हेर्नथाले ।'^{८४} नारीमात्र नभएर कतिपय पुरुषहरू पनि दूर्बल मनस्थितिका हुन्छन् भन्ने उदाहरण धीरेन्द्रमार्फत् कथाकारले दिएका छन् ।

समाजमा व्यप्त नारी अस्मिताको शोषण र दमनको प्रस्तुतीमा पनि यो कथासङ्ग्रहका कथाहरू पछिपरेका छैनन् । 'विवाह भएको डेढ वर्ष बितेर पनि ऊबाट जायजन्म हुने लक्षण देखिएन । निहू यही भयो त्यसमाथि आइमाइमध्ये रहेको परम्परागत डाहाले ता पर्खिरहेकै थियो, मौका सरासर पायो ।'^{८५} जयजन्म नहुँदा नारीलाई गरिने प्रताडनाको चलन हाम्रो समाजमा व्यप्त छ । त्यस्तो अमानवीय मान्यताहरूको भर्त्सना गर्नु यस कथासङ्ग्रहको उद्देश्य रहेको छ ।

रोमन्थन कथासङ्ग्रहमा प्रवासी नेपाली जीवनका सामाजिक तथा नैतिकजस्ता समस्याहरूलाई विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गर्नुका साथै मानवभिन्न हुने प्रेमप्रणयलाई मूल विषय बनाई त्यसका विविध पक्षलाई छर्लङ्ग पार्नु नै कथाकार सुन्दासको मूल लक्ष्य रहेको पाइन्छ ।

४.३ इन्द्र सुन्दासको साहित्येतर कृतिहरूको अध्ययन

इन्द्र सुन्दास मुलतः उपन्यासकार हुन् तर उनी यस विधामा मात्र सीमित नभएर साहित्येतर रचनाहरू पनि बराबर लेखेर प्रकाशन गर्ने गर्दथे । उनको साहित्यिक यात्रालाई नियाल्दा 'सर्वोपकारी' शीर्षक लेखबाट साहित्यको क्षेत्रमा पदार्पण गरेको देखिन्छ । उनको यो लेख कालेबुङबाट निस्कने मासिक पत्रिका परिवर्तन (सम्पादनः श्री के.डी. प्रधान)को वर्ष २, सङ्ख्या १, माघ, १९९३, मिति १ फरवरी १९३६ मा प्रथम प्रयासको रूपमा छापिएको देखिन्छ ।^{८६} प्रकाशनको हिसाबले प्रथम साहित्येतर लेख भए तापनि सङ्कलनको रूपमा साहित्य धाराअन्तर्गत सन् १९७७ मा प्रकाशित भएको हो । त्यसकारण सन् १९९७ सालमा सङ्कलनको रूपमा प्रकाशित भएको साहित्य पथमासङ्ग्रहमा भएका विविध लेखहरूको सामान्य परिचय यहाँ प्रस्तुत गरिएका छन् :

^{८३} इन्द्र सुन्दास, /fjdGyg, १९८९, पृ. ४० ।

^{८४} पूर्ववत्, पृ. ४३ ।

^{८५} पूर्ववत्, पृ. ३३ ।

^{८६} इन्द्र सुन्दासको हस्तलिखित दस्तावेजबाट उद्धृत ।

साहित्य पथमासङ्ग्रहभित्र उनको साहित्यिक र साहित्येतर कृतिद्वयको एउटा साभ्ना सङ्कलन हो।^{५७} यस सङ्कलनभित्रका लेखहरू तत्कालीन पत्रपत्रिकाहरू भारती, परिवर्तन, प्रभात, खोजी, पश्चिम बङ्गाल, उदय, गोर्खा, साथी, दियालो तथा आकशवाणी खरसाङ र दिल्लीबाट प्रकाशित र प्रशारित भएका कृतिमात्र नभएर विविध समयावधिभित्र लेखिएका अप्रकाशित लेखहरू पनि यस सङ्कलनभित्र समावेश गरिएका छन्।

साहित्य पथमा जम्मा छ अध्याय रहेको छ। यी छ अध्यायमा साहित्य, जीवनी, कथा, धर्म, लेख र कविता (अनुवाद)हरू गरेर अठारवटा लेखहरू समावेश गरिएका छन्। यसअन्तर्गत तीनवटा कथाहरू उनको कथाको विश्लेषण गर्ने क्रममा पहिल्यै चर्चा गरिसकिएको कारण त्यसको चर्चा यहाँ गरिएको छैन।

क) नेपाली भाषाको प्रगति-दार्जिलिङ

दार्जिलिङमा नेपाली भाषाको प्रगति कसरी भयो? भन्ने ऐतिहासिक तथ्यको रूपमा यो लेख प्रस्तुत भएको छ। उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूले दार्जिलिङको शान्त, सुन्दर र स्वच्छ वातावरण मन पराएपछि, स्थायी रूपमा धन आर्जन गर्ने उद्देश्यस्वरूप चिया खेतीको सुरुवात गरे। त्यहाँ काम गर्ने नेपालका सीमावर्ती क्षेत्रका तामाङ, गुरुङ, राई, मगर तथा लिम्बूले आफ्ना भाषाहरू प्रयोग गर्थे। त्यहाँका भोटेहरूले भिन्नै किसिमका भाषा बोल्ने गर्दथे भने चियाकमानका बङ्गाली कर्मचारीहरू बङ्गाली भाषामात्र बोल्थे। यस कारण त्यहाँ भाषाको विषयमा ठूलो व्यवधान भयो। यही क्रममा त्यहाँ मिशनरीबाट अङ्ग्रेजी शिक्षाको प्रचार, हिन्दी भाषाको प्रभाव, स्थानीय नेपाली भाषा बोलिनेमा बाइबलको अनुवाद हुँदा कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट स्वीकृति पाएर आइ.ए. अनि बी.ए. तहसम्म नेपाली भाषाको अध्ययन गर्न सकिने प्रावधानको सुरुवात भयो। यसै क्रममा 'साहित्य सम्मेलन'को स्थापना भयो। यी विविध चरण तथा सङ्घसंस्थाहरूको अथक प्रयासले नेपाली भाषाको उत्तरोत्तर प्रगति भएको ऐतिहासिक तथ्य नै यस लेखको सार हो।

ख) त्यो घासी

क्रौञ्चको दूर्दशा देखेको कारण महर्षि वाल्मिकीले रामायण रचना गरे। उनको निम्ति क्रौञ्च प्रेरणाको स्रोत भयो। उसैगरी त्यो घासीसित भानुभक्त आचार्यको भेट नभएको भए नेपाली भाषामा सातकाण्ड भएको नेपाली भाषामा रामायणको रचना हुने थिएन। नेपाली भाषामा रामायण रचना घासीबाट प्रेरणा पाएर भएको हो तर घासीको सही मूल्याङ्कन नभएको विषयमा यो लेखमार्फत् लेखकले दुखेसो पोखेका छन्।

^{५७} महेश प्रधान, पूर्ववत्, १४।

ग) नेपाली साहित्यमा भानुभक्तको स्थान

प्रस्तुत लेखमा भानुभक्तलाई दक्षिण भारतका कम्बरा, उत्तर भारतका तुलसीदास अनि बङ्गालका कृतिवासजस्ता चर्चित कविहरूसित तुलना गर्दै भानुभक्त तथा रामायणको महत्त्व तथा स्थानको निर्धारण गरेका छन् । तुलसीदासकृत रामचरितमानस, कम्बराकृत कम्बरामायण, जतिको महत्त्वपूर्ण छ त्यतिकै महत्त्व भानुभक्तकृत रामायणले पनि पाएको छ । नेपाल र ब्रिटिशशासकको सुगौली सन्धिले उत्पन्न भएको नैराश्य तथा न्यासोपनलाई भानुभक्तको रामायणले धरैहदसम्म विरेचित गराएको कुरा उनको यस लेखले व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

घ) नेपाली साहित्यको प्रगति-नाटक

नेपाली साहित्यमा नाटकको स्थान र महत्त्वबारे लेखिएको यो एउटा छोटो लेख हो । यस लेखमा नेपाली साहित्यको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिबारे चर्चा गर्दै नाटककारको योगदानबारे चर्चा गरेको पाइन्छ ।^{५८} मोतीराम भट्टले नेपाल दरबारको निमित्त अनुवाद नै भए पनि सर्वप्रथम नेपाली भाषामा नाटक लेखेको पाइन्छ । त्यसपछिका नाटकहरू भने समयसमयमा प्रकाशित वा अभिनय हुँदै आएर अहिले ती जम्मै प्राप्त नभए पनि सर्वसाधारणले हेर्न र पढ्न पाएको प्रमाण पाइएको छ ।^{५९} मेदिनीप्रसादको ज्ञानभङ्ग तरङ्गिणी (सन् १९०३), पहलमानसिंह स्वारको अटलबहादुर (सन् १९०६), लेखनाथ पौड्यालको भर्तृहरि निर्वेद (सन् १९१७) बालकृष्ण सम, तुलसी अपतनजस्ता नाटककारहरूका नाटकहरूको उल्लेख गरेका छन् ।

ङ) केशवचन्द्र सेन

सन् १८३८ सालको १९ नोभेम्बरमा कलकताको गौरीपुरमा जन्मेको सेनवंशी केशवचन्द्र सेनको समाज, धर्म र साहित्यको योगदानबारे चर्चा गर्दै लेखिएको जीवनीमूलक लेख हो । समाजमा व्याप्त अन्धविश्वास तथा विसङ्गतिप्रति उनले गरेको विरोध र दिशा निर्देशनको बारेमा चर्चा लेखकले यस लेखमा व्यक्त गरेका छन् ।

च) लियो टल्सटाय

सन् १८२८ साल, अगस्त २८ तारिख, रुसको प्राचीन राजधानी मास्कोदेखि लगभग साठीकोश टाढामा यास्नाया पोलयाना नामक स्थानमा लियो टल्सटायको जन्म भएको थियो । उच्च कुलमा जन्मेर पनि बाबाआमाको निधनपश्चात आफ्नो बाल्यकाल राम्ररी बिताउन नपाएका उनी उच्च शिक्षाबाट पनि वञ्चित भएका थिए । सैनिक अफिसरर दाजुले उनलाई सानै उमेरमा सेनामा भर्ना गराइदिएका थिए । सैनिकमा भर्ना भएपछि उनले क्रिमीयाको युद्धमा

^{५८} महेश प्रधान, पूर्ववत्, पृ. १५ ।

^{५९} इन्द्र सुन्दास, ;flxTo kydf, नेपाली साहित्यको प्रगति नाटक, सन् १९७६, पृ. २७ ।

दृढतापूर्वक युद्ध लडेका थिए । सैनिक सेवामा रहेको बेलामा नै उनले साहित्य सिर्जनातिर ध्यान दिन थाले । उनले युद्ध र शान्ति तथा एन्ना करेनिनाजस्ता प्रसिद्ध ग्रन्थहरू लेखेको पाइन्छ । यतिमात्र नभएर उनले आफ्नो देशको शिक्षाप्रणालीलाई सुधार गर्नको लागि भरमग्दूर प्रयास गरे तापनि सफलता हात पार्न सकेनन् । गरिब दुःखीहरूको जीवनस्थिति सुधार गर्न उनले धेरै प्रयत्न गरेको कुरासमेत सुन्दासले यस लेखमा व्यक्त गरेका छन् ।

छ) जर्ज बर्नाड शा

प्रस्तुत लेख शेक्सपियरपछिका नाट्य विधामा ख्यातिप्राप्त गर्ने अर्का नाटककार जर्ज बर्नाड शाको जीवनीबारे छोटो लेख हो । गरिबीको कारण घरको आर्थिक अवस्था साह्रै बिग्रिएपछि उनकी माता डबलिनदेखि लण्डनमा आएर केही काम गर्न थालिन् ।^{१०} त्यहा आएर पनि भनेजस्तो अर्थोपार्जन भएन । केही जोड नचल्दा साहित्यलेखनमा बर्नाड शाले पाइला चलाउन थालेका थिए । उनले पचासवटा जति उत्कृष्ट नाटक लेखेर जीवनको अन्तिम अवस्थासम्म ख्याति कमाएका कुरा सुन्दासले प्रस्तुत गरेका छन् ।

ज) सिंह पुरुष

प्रस्तुत लेखमा स्वामी विवेकानन्दले अमेरिकामा प्रवचन दिइरहेको बेला त्यहाका ठिठाहरूले उनको साहस र आत्मविश्वास परीक्षण गर्न पिस्तोल पड्काएर परीक्षा गरे पनि स्वामीजी दृढ भएर उभिएको एउटा त्रासपूर्ण तथा रोचक कुरा व्यक्त गरेका छन् । स्वामीजीको दृढता देखेर ती ठिठाहरूले क्षमा याचान गरेको कुरा प्रस्तुत लेखमा रहेको छ ।

झ) काली तत्त्व

प्रस्तुत लेखमा जगत्माता कालीको रूप तथा तिनको धार्मिक मूल्य र मान्यताको बारेमा ओजस्वी टिप्पणी पाइन्छ । जगत्माता कालीका बारेमा मानिसले विभिन्न स्वरूप र मान्यता प्रस्तुत गरे तापनि जगत्माता काली शिवकै अन्य रूप हो । संसारका निम्ति तिनी सृष्टिका विभिन्न रूपकी माता तथा शिवको सम्बन्धमा तिनी परम शक्ति हुन् । शिवको आधार लिएर तिनले आफ्नो नाट्य गछिन् । तिनी सर्वदा शिवको भक्तिपूर्ण सेवामा लागेकी हुन्छिन् । तिनको सम्बन्ध शिवसागै छ । तिनी र शिव एक हुन् ।^{११}

ञ) सती बेहुला

^{१०} इन्द्र सुन्दास, ;flxTo kydf, जर्ज बर्नाड शा, पृ. ४८ ।

^{११} इन्द्र सुन्दास, ;flxTo kydf, काली तत्त्व, पृ ७२ ।

प्रस्तुत लेखमा चाद सौदागर र मनसादेवीबीचको भगडालाई लिएर उत्पन्न भएको तनाव तथा चाद सौदागरको विनाश भएको कुरा व्यक्त गरेका छन् । वास्तवमा “मनसादेवी र शिव एउटै स्थितिको भिन्नभिन्न रूप हुन्, चादले ती दुईमा भेद राख्नु भूल हो ।”^{६६} मनसादेवीको पूजा नगरेर चादले घरमा स्वर्गबाटै लखाई र बुहारीका रूपमा बेहुला आएका थिए । चादको मनमा भएको भ्रम तथा अहङ्कार निर्मूल पार्नका लागि लखाईको ६ जना भाइ तथा लखाईको मृत्यु गराएर ती सबलाई जीवित पार्न सती सावित्रीले भौ सती बेहुलाले पनि प्रयास गरिन् । चादले आफ्नो भूल स्वीकार गरे तापनि अरू मानिसले बेहुलाको चरित्रमाथि शङ्का गर्नु मानिसमा भएको मानवीय दोषहरूको परिणाम हो । मानिसले कुनै कुराको पनि पूर्ण ज्ञान नभई त्यसको अस्तित्वमा शङ्का गर्नु हुन्न भन्ने मूल सन्देश सुन्दासले यस लेखमा दिएका छन् ।

ट) महाभारत

वृहत महाभारतको सारांश स्वरूप यो लेख प्रस्तुत गरिएको छ । कौरवपाण्डवका पितापुर्खादेखि लिएर कुरुक्षेत्रको मैदानमा भएको संहारकारी लडाईंको परिणाम तथा विवरण अति सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

ठ) खोजी

प्रस्तुत लेख खोजी पत्रिकाको प्रचारप्रसार तथा दीर्घायुको कामना गर्दै लेखिएको अति सङ्क्षिप्त लेख हो । यसपूर्वका तथा समकालीन पत्रपत्रिका टिक्न नसकेको तथ्य पेश गर्दै लेख्छन् “यस जिल्लामा कैयौं पत्रपत्रिकाको जन्म भयो तर सह्यारै नपुग्दा सानै उमेरमा एकएक गरी भकाभक शून्य बनाएर गए । यो समस्त मलुकभरि भएका पाखा-भित्ता, गाडा-बस्ती, चारै दिशा आफ्नी जन्मभूमि तथा भारतवर्ष औ अन्य-अन्य स्थानमा फिजिएर बसोबासो गरेका नेपालीहरूको खोजीका लागि घर-घरमा ढक्ढक्याउन पुगोस् भन्ने ।”^{६७}

ड) विकासशील देशको समस्या

प्रस्तुत लेख आकाशवाणी खरसाड र दिल्लीबाट प्रसारित र पश्चिम बङ्गाल वर्ष २१, अङ्क १४:१५, अगस्त १९७५ मा प्रकाशित भएको थियो । विकासशील देशहरूमा अर्थनीति र औद्योगिक क्रान्ति कसरी गर्न सकिन्छ ? भन्ने जानकारी यस लेखको मूल आशय रहेको पाइन्छ । लेखमा आफ्नो मत प्रकट गर्दै सुन्दास लेख्नुहुन्छ, “विकासशील देशमा श्रमिक-क्षेत्रमा

^{६२} इन्द्र सुन्दास, ;flxTo kydf, सती बेहुला, पृ ८९ ।

^{६३} इन्द्र सुन्दास, ;flxTo kydf, खोजी, पृ. १०६ ।

शान्ति कायम राख्नु आर्थिक वृद्धिको परम आवश्यक विषय हो । अनि श्रमिकवर्ग यो विषय लिएर अस्थिर हुन वा आन्दोलन गर्न जमजमाउाछ भन्ने कुरो सरकारले राम्ररी बुझ्नुपर्छ ।”^{१४}

ढ) अञ्जनादेवी

अञ्जनादेवीको जन्म वि.सं. १९६१ सालमा खरसाङ अन्तरेटार भन्ने ठाउामा एक सभ्रान्त राई परिवारमा भएको थियो । तिनका पिता भारत सरकारका सर्वे विभागका अफिसर भएका कारण चारैपट्टि गएर जमिनको नापजोख गर्नुपर्ने हुदा तिनीहरू (दाजु नरभूप र चारुदत्त, दिदी वीणा र भाइ बन्दु) आफ्ना बाजे श्रीदयाल राईसाग बस्न लागे ।

नेपालीहरूमध्ये राईवंश ज्यादै धर्मपरायण हुन्छ, भनेर लेखकले यहा भनेका छन् । फलस्वरूप श्रीदयाल राई पनि जोसूमनी पन्थका एक अनुयायी थिए । उनको भारत र नेपालको साधुसन्तहरूसित सम्पर्क थियो । उनी स्वामी अभेदानन्दका परम भक्त पनि थिए । एकदिन टाढाबाट आएका एक तान्त्रिक योगीले श्रीदयाललाई एउटा शालिग्राम शिला दिएर गए । यसरी आफ्ना बाजेको धर्मपरायणता तथा साधुसन्तहरूसागको सम्पर्कको प्रभाव त्यो आठ-नौ वर्षकी अञ्जनालाई पर्न गयो । अरू स्कुल गएपछि अञ्जनादेवी नित्यपूजा अर्चनामा लीन हुन थालिन् एवम् रीतले अञ्जना ठूली भएन् । तिनको विवाह भए पनि धार्मिक विचार, भक्तित्व वा पूजाआजामा मस्त रहने अञ्जनालाई तिनका पतिले निष्ठुर व्यवहार गर्न लागेपछि पतिगृह त्यागेर माइतमा बस्न लागिन् । माइतघरमा तिनी अझ भक्ति मार्गमा अग्रसर बन्न थालिन् ।

यहा सुन्दासले मानिसहरू तीनथरीका हुने कुरा बताएका छन् : पहिलो थरीका संसारलाई नै सर्वस्व ठान्ने, दोस्रो विचार, बुद्धि र तर्क प्रयोग गर्ने, तेस्रो अध्यात्मिक प्रवृत्ति भएका वा अन्तर्दर्शी । अञ्जना तेस्रो थरीका थिइन् । तिनको पूर्ण विश्वास ध्यान, सुम्मरण अनि आत्म निवेदनमा थियो ।^{१५} उनी मस्त भएर एसराज बजाउादै कृष्णको मूर्ति सम्मुख बसेर मार्मिक स्वरमा विभोर भएर भजन गर्थिन ...

“अभय चरण लिदैछु शरण पतितको के गति ।

चौरासी चक्र घुम्दै र फिर्दै गयो हे प्रभु दिन जति ॥”^{१६}

अञ्जना अब सिङ्माली कमानको म्यानेजर बस्ने कोठीको नजिकको अमलाको रूखको फेदमा बसेर श्रीकृष्ण प्रभुको ध्यान गर्न लागिन् । तीब्र वैराग्य र अभ्यासले तिनलाई विभिन्न देवदेवीले दर्शन दिन लागे । तर तिनलाई अझै पूर्ण सन्तुष्टि थिएन । तिनी परम प्रभू श्रीकृष्णको दर्शनाभिलाषी थिइन् । तिनको हृदय तड्पिडरहेको थियो । त्यसैले श्रीकृष्ण स्वयं

^{१४} इन्द्र सुन्दास, ;flxTo kydf, विकासशील देशको समस्या, पृ. ११३ ।

^{१५} इन्द्र सुन्दास, ;flxTo kydf, अञ्जनादेवी, पृ. ९६ ।

^{१६} पूर्ववत्, पृ. ९७ ।

प्रकट भएर “अञ्जना नडरा, चिन्ता नगर” भनेपछि तिनले श्रीकृष्णलाई जहीतही देख्न थालिन् । यहासम्मकी होलीको दिन तिनी एकलै आगनमा रंगविरंग अबीर छर्दै भगवान श्रीकृष्णसित होली खेलेकी हा भनेर चकित पारिन् ।

संयोगवश श्रीदयालका गुरू १०८ सौमेश्वरानन्दजीको प्रदार्पणले अञ्जनालाई परम्पराअनुसार मन्त्रदीक्षा पनि प्राप्त भयो । गुह्य उपदेश र मन्त्रदीक्षा तथा तीव्र वैराग्यका कारण तिनी साधनको चरम स्तरमा पुगिसकेकी थिइन् । साकार नाघेर निराकार ज्ञानको प्रकाश उनले पाउन थालेकी थिइन् । तिनलाई आत्मसाक्षात्कार भइसकेको थियो । योगेश्वरी अञ्जनादेवी त्यसपछि धेरैदिन यस लोकमा रहिनन्, एक्काइस वर्षको अल्पायुमा नै तिनको चोला उठ्यो ।

नेपाली जगत्मा भएको यस्ता महान् आत्मको खोजमूलक जीवनी लेखेर सुन्दासले उल्लेखनीय काम गरेका छन् । उनको महान् कार्यको प्रशंसा गर्दै साहित्यकार हरेन आलेज्यू यस पुस्तकको प्रस्तावनामा लेख्नुहुन्छ, “उनै अञ्जनादेवीको छोटो जीवनी यहा वरिष्ठ साहित्यकार श्री इन्द्र सुन्दासद्वारा लिखित यो सानो पुस्तिका प्रकाशित भइरहेको छ । यो सबैले ग्रहण गर्ने नै छन् । श्री इन्द्र सुन्दासज्यू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।”^{१७} सुन्दासले यस लेखमा अञ्जनादेवीलाई भक्तिपरायण मीरावाइसित तुलना गरेर तिनको भक्तिलाई उच्चदर्जा दिएका छन् ।

साहित्य धारा कृतिको अध्ययन

सन् १९९७ सालमा प्रकाशित भएको साहित्य धारा सुन्दासको जीवनको अन्तिम सङ्कलन हो । यसलाई ‘संचयन’ भनेर लेखक स्वयंले भनेका छन् । “यो संचयनमा साठी वर्षको अवधिभित्र बेलाबेलामा लेखिएका, बोलिएका बीसवटा रचनाहरू परेका छन्, थप तीनवटा ससाना कविता पनि । कति स्वेच्छाले, कति भने विभिन्न पत्रपत्रिका विद्वान् सम्पादकहरूका अनुरोधमा लेखिएका थिए ।”^{१८} यस संचयनमा (सङ्कलनमा) उनको साहित्य लेखनको प्रथम लेख ‘सर्वोपकारी’ पनि समावेश गरिएको पाइन्छ । सन् १९३५ सालमा आफू दसौ श्रेणीको किशोर छात्र हुदा लेखेका थिए । सन् १९३६ सालमा उचित ठहरी परिवर्तन मासिक पत्रिकामा प्रकाशित भयो ।

क) सर्वोपकारी

अरबीहरूको अन्याय र अत्याचार सहन नसकेर फारसीहरू भारतवर्षमा आएर बम्बईदेखि एकसय माइल टाढामा सञ्जा भन्ने स्थानमा बस्न लागे । समय बित्दै जादा

^{१७} हरेन आले, ofjuZj/L c~hgfbjjL, प्रस्तावना ।

^{१८} इन्द्र सुन्दास, ;flxTo wf/i, भूमिकावाट उद्धृत ।

उनीहरूको जनसङ्ख्या वृद्धि हुदै गयो । उनीहरू भारतलाई आफ्नै देश सम्झी उन्नतशील, उद्यमी बनाउन तल्लीन रहे । जमशेदजी टाटाको भूमिका महत्त्वपूर्ण बनेको छ । आफूमात्र आर्थिक सम्बृद्धशाली नभएर भारतवासीहरूको जीवनस्तर उत्थान गर्न उनले गरेको परोपकारी कार्यहरूको प्रशंशा गर्दै टाटा जमशेदजीजस्ता कर्मवीर उत्साही व्यक्तिको निस्वार्थ भावको नमूनास्वरूप विज्ञानको उच्च शिक्षा हासिल गराउन तीस लाख रूपिया दानस्वरूप दिएको कुरा उल्लेख गर्नुहुन्छ । उक्त रकमले बङ्गलोरमा 'इण्डियन इन्स्टीट्यूट अफ साइन्स' निर्माण भएको छ । टाटा जमशेदजीले यस्ता दान तथा भारतीय बेरोजगार युवाहरूलाई रोजगार दिन धेरै कलकारखाना खोलेको कुरा यस लेखमा व्यक्त गरेका छन् ।

ख) नेपाली बीरहरू

कालेबुङबाट प्रकाशित साप्ताहिक साहित्यिक पत्रिका **गोर्खा** वर्ष ४, किरण १८ (८ मई १९४८)मा श्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीका 'नेपाली बीरहरू' समालोचनामाथि लेखिएको उनको छोटो व्याङ्ग्यात्मक लेख हो ।^{९९} सूर्यविक्रम ज्ञवालीजस्ता प्रतिष्ठित साहित्यकारले सत्यतथ्य नबुझी समालोचना गरेको हुदा त्यस समालोचनामा भएका त्रुटिहरू औल्याउदै आफ्ना महत्त्वपूर्ण विचार पुष्टि गरेका छन् ।

ग) स्वर्गीय मोतीचन्द्र प्रधान

यस लेखमा प्रथम पर्वतीय महकुमा शाशक (एस.डी.ओ.) स्वर्गीय मोतीचन्द्र प्रधानको व्यक्तित्वमाथि प्रकाश पाउँ उनको संयमी र बहुगुणी चरित्रमाथिको उल्लेख गरेका छन् । तत्कालीन परिवशेमा नै त्यस्तो उच्च पद ओगटेको प्रधानको जीनवशैली भने सारै सरल, संयमपूर्ण र कतर्व्यपरायण थियो । उनले आफ्नो जागिरे जीनवसागसागै साहित्यको क्षेत्रमा द्रष्टा रूपमा पनि आफूलाई संलग्न गराए । नेपाली भाषालाई विश्वविद्यालय र सरकारमा स्वीकृति दिलाउन उनको यथेष्ट देन छ । मृदुभाषी, सात्विक भोजन ग्रहण गर्ने आदत र योग क्रियाप्रतिको आस्था देखेर सुन्दासले उनलाई संयमी र बहुगुणी व्यक्ति मानेका छन् ।

घ) पहलो रोग

प्रस्तुत लेख चिकित्सा विज्ञान र तन्त्रमन्त्रबीच समानता देखाउदै लेखिएको रोचक तथा उपयोगी लेख हो । इसाई धर्मावलम्बी शिक्षकलाई पहलो रोगले ग्रस्त बनाएको थियो । दवाई औषध, तथा डाक्टरको सीप नचल्दा उनी मृत्युको मुखमा पर्न लागेका थिए । अन्तमा एकजना मन्त्रसिद्ध पुरुषको (जनपा) फारफूक गर्दा उनी निको भएको यथार्थ विषयवस्तु यहा उल्लेख

^{९९} महेश प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ८ ।

गरिएको छ । जतिधेरै महत्त्व दवाई औषधीको छ त्यतिकै महत्त्व मन्त्रको पनि रहेको कुरा प्रस्तुत लेखमा व्यक्त गरेका छन् ।

ड) मनोविनोद पुस्तकालय र पं. धरणीधर शर्मा

दार्जिलिङ सरकारी उच्च विद्यालयका प्रथम नेपाली शिक्षकका रूपमा नियुक्त हुनुभएको पं. धरणीधर शर्माले त्यहाको नेपाली जातिको उत्थान गर्न बामेसर्दै गरेको नेपाली भाषालाई विकास गर्ने दृढ सङ्कल्प गरे । फलस्वरूप उनले चोकबजारमा कष्टपूर्वक मनोविनोद पुस्तकालय स्थापना गरे । तत्कालीन परिवेशमा सरकारी उच्च विद्यालयबाट प्रवेशिका उत्तीर्ण गरेपछि कमजोर आर्थिक अवस्था भएका विद्यार्थी त्यही कचहरी, फारस, पुलिस तथा अरू विभागमा किरानी काममा भर्ना हुन्थे । उनी यस्ता शिक्षित युवावर्गहरूलाई सही गोरेटोमा हिडाउन चाहन्थे । उनै पथप्रदर्शकद्वारा स्थापित मनोविनोद पुस्तकालयले ती युवाहरूलाई दिग्भ्रष्ट हुन दिएनन् भन्ने भाव यस लेखमा व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

च) महान उपन्यासकार प्रेमचन्द्र

हिन्दी साहित्यका युग प्रवर्तक साहित्यकार मुन्सी प्रेमचन्द्र युग स्रष्टामात्र नभएर युग द्रष्टा पनि थिए । तिलस्मी, ऐय्यारी र रोमाञ्चकारी प्रवृत्तिमा चुर्लुम्म डुबेका हिन्दी साहित्यलाई उनले नयाँ मोडमा ल्याएका थिए । आफ्नो समयका ज्वलन्त सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक समस्याहरूलाई स्थान दिएर आफ्ना उपन्यासलाई उनले त्यस युगको महाकाव्य तुल्याए ।^{१००} उनका चर्चित उपन्यासहरू प्रेमा, गोदान, सेवासदन, प्रेमाश्रम, कर्मभूमि आदि हुन् । उनीपूर्वका उपन्यासहरूमा चित्रण नभएका मानव चरित्रको व्याख्या गरेर निःसन्देह उनी युग कलाकार बने भन्ने भाव यस लेखमा पाइन्छ ।

छ) भाषण

१५ नोभेम्बर, १९८१ मा नेपाली साहित्य सम्मेलन भवनको उद्घाटन भएको दोस्रो दिन गोर्खा दुःख निवारक सम्मेलनमा एउटा साहित्यिक सभा आयोजना गरिएको थियो । उक्त सभामा साहित्यकार इन्द्र सुन्दासले एउटा ओजस्वी भाषण दिएका थिए । भारतका विभिन्न प्रान्तमा युगौदेखि बसोबास गर्दै आएका नेपालीहरूको उत्थान गर्न सर्वप्रथम भाषाको एकीकरण, सम्बर्द्धन र संशोधन गर्नुपर्ने आग्रह गरेका थिए । त्यसका निमित्त समयसमयमा सेमिनार, सभा तथा अधिवेशन राखेर नेपाली जनसमूहसित भेटघाट र सम्पर्क बढाउनुपर्ने

^{१००} इन्द्र सुन्दास, ;flxTo wfl/f, महान् उपन्यासकार प्रेमचन्द्र, पृ. २१ ।

कुरामा जोड दिएका थिए । यसो गर्नाले भारतको विभिन्न प्रान्तमा भएका साठीलाख भारतीय नेपालीहरूमा विशुद्ध नेपाली भाषाको प्रचारप्रसार हुने कुरामा जोड दिएका थिए ।

ज) रामकृष्ण शिक्षापरिषद एवम् स्वामी प्रबुद्धानन्द

दार्जिलिङमा रामकृष्ण शिक्षा परिषद्का स्थापनामा स्वामी प्रबुद्धानन्दजीले दिएका योगदानलाई यस लेखमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले पहाडी भेग दार्जिलिङका अशिक्षित, असाहय बालबालिकाको शिक्षाका निम्ति ठूलो योगदान दिएका थिए । स्वामीजी गैरनेपाली भए पनि नेपाली भाषा र जातिप्रति मरिमेट्थे ।^{१०१} त्यसैले वेदान्त आश्रममा उनले रामकृष्ण शिक्षा परिषद् स्थापना गरेर अशिक्षित युवाहरूलाई अवैतनिक शिक्षकको रूपमा नियुक्त गराए । त्यही समूहमा लेखक पनि थिए । स्वामीजीको नेतृत्वमा उनीहरूले घरघरमा गएर गरिव बालबालिकालाई शिक्षाको महत्त्वबारे अवगत गराई निःशुल्क शिक्षा प्रदान गर्न थाले । उनीहरूको यस्तो क्रियाकलापलाई पनि मानिसले निन्दा गरे, बाधा पुऱ्याए । परिषदले आफ्नो उद्देश्यमा दृढ रहेर रामकृष्ण शिक्षा परिषद अनि सारदेश्वरी उच्च कन्या विद्यालयका दुई शैक्षिक प्रतिष्ठानको जग बसाली दियो भन्ने भाव यस लेखमा पाइन्छ ।

झ) नेपाली पुरस्कार विजेता इन्द्र सुन्दासको भाषण

सन् १९८३ मा आफ्नो उपन्यास नियतिलाई 'साहित्य अकादमी दिल्ली'ले उत्कृष्ट उपन्यासको रूपमा पुरस्कृत गरेवापत कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै दिएको भाषणलाई यस लेखमा प्रस्तुत गरेका छन् । आफ्नो उपन्यासको सारवस्तुलाई पनि यहाँ पेस गरेका छन् । यसै शिलशिलामा उनले भारतका प्रधानमन्त्री तथा उच्च नेताहरूलाई नेपाली भाषालाई भारतको संविधानको आठौँ अनुच्छेदमा स्थान दिन विनम्र अनुरोध गरेका थिए ।

ञ) एकाङ्की प्रवर्तक : मन्मथ राय

सुन्दास 'सूचना तथा जनसम्पर्क विभाग'मा सेवारत हुदा उनको साक्षात्कार बङ्गला साहित्यका एकाङ्कीकार मन्मथ रायसित भएको थियो । मन्मथ राय बाइस वर्षको छाँदा गान्धीजीले ब्रिटिश सरकारविरुद्ध चलाएको असहयोग आन्दोलनमा संलग्न भएका थिए ।^{१०२} यस्ता देशप्रेमी मन्मथ राय बङ्गला एकाङ्की नाटकका जन्मदाता भए । आफ्ना व्यस्त जागिरे जीवनबाट समय निकालेर रचना गरेका उनका नाटक विश्वसाहित्यका श्रेष्ठ एकाङ्की नाटकहरूसित तुलना गर्न सकिन्छ, भन्दै लेखकले मुग्ध कण्ठले प्रशंसा गरेका छन् ।

^{१०१} महेश प्रधान, पूर्ववत्, पृ. १० ।

^{१०२} इन्द्र सुन्दास, ;flxTo wf/f, एकाङ्की प्रवर्तक मन्मथ राय, पृ. ४९ ।

ट) उन्नतिको कडी-अनुशासन

यो लेख निबन्धात्मक शैलीमा लेखिएको छोटो लेख हो । मानिसको जीवनमा अनुशासन अनिवार्य तथा महत्त्वपूर्ण कुरो हो भन्ने भाव यस लेखमा रहेको छ । अनुशासनले मानिस सफल हुन्छ, अर्थात् उन्नति गर्छ भन्ने भाव यस लेखमा पाइन्छ । अनुशासित व्यक्ति सर्वत्र सम्मानित र सफल हुन्छ । मानसिक र शारीरिक दुवै पक्षको नियमितता तथा सन्तुलनता नै अनुशासन हो भन्ने मूल भाव यस लेखमा व्यक्त गरेका छन् ।

ठ) स्व. सूर्यविक्रम ज्ञवाली

यो दार्जिलिङ सरकारी विद्यालयका शिक्षक स्व. सूर्यविक्रम ज्ञवालीप्रति श्रद्धाञ्जली स्वरूप लेखिएको छोटो लेख हो । उनी मूलतः इतिहासकार थिए । बहुप्रतिभाशाली ज्ञवालीमा जतिको इतिहासको ज्ञान भण्डार थियो त्यति नै ज्ञान उनको उपन्यास, कथा आदिमा पनि थियो । नेपाली भाषामा जतिकै दखल अङ्ग्रेजी भाषामा पनि थियो । सभामा कसैको भाषण अनुवाद गर्नुपरे तत्कालै अनुवाद गर्न सक्थे । अङ्ग्रेजी भाषामा भाषण दिनपरे सबैलाई चकित पार्थे । यतिमात्र नभएर उनी राजनैतिक क्षेत्रमा पनि धेरै चासो राख्थे । समग्रमा भन्नुपर्दा उनी बहुप्रतिभाशाली व्यक्ति थिए । साहित्य सिर्जनाका अतिरिक्त उनी 'दार्जिलिङ नेपाली साहित्य सम्मेलन'को स्थापना गर्ने स्तम्भ पुरुष पनि थिए भन्ने भाव यस लेखमा पाइन्छ ।

ड) स्व. पारसमणि प्रधान- स्मरणीय तथ्य

नेपाली साहित्य सम्मेलनका संस्थापक तथा बालसाहित्यका स्रष्टा स्व. पारसमणि प्रधानलाई आफू पहिलो कक्षामा पढ्दादेखि नै चिनेका थिए । आफू सरकारी छात्रवृत्ति पाएर दार्जिलिङ सरकारी विद्यालयमा सातौ श्रेणीमा पढ्न जादा उनीसित साक्षात्कार भएको थियो । उनी कर्तव्यनिष्ठ शिक्षक थिए । सुन्दास भन्छन् 'उनी स्वस्थ र जागरिला थिए र हाम्रो पालामा उनी कुनै दिन अनुपस्थित भएको चाल पाइएन ।'^{१०३} सुन्दास सन् १९४० मा सरकारी जागिर पाएर दार्जिलिङ आएपछि प्रधानसित सम्पर्क अझ बढ्न गयो । रामकृष्ण शिक्षा परिषद्को तत्त्वधानमा हुने 'सङ्क्षिप्त कथा प्रतियोगिता'को सम्बन्धमा पारसमणि प्रधानसित अझ घनिष्टता बढ्यो । कविता, लेख, कथाजस्ता साहित्यिक क्षेत्रमा मात्र नभएर सम्पादनका क्षेत्रमा पनि उनले हात हालेका थिए । उनै स्रष्टा तथा द्रष्टा पुरुषको स्मृतिमा यो लेख प्रस्तुत गरेका छन् ।

^{१०३} पूर्ववत्, पृ. ६८ ।

९) आफ्नो कथाबारे

विभिन्न समयमा विभिन्न पत्रपत्रिकामा सुन्दासको 'सपनाको सम्भना' नामक कथालाई भूलेर 'गाडीमान' कथालाई, कसैले 'चामलको महागी'लाई प्रथम कथाको रूपमा चर्चा गरिइएको हादा उक्त त्रुटी सच्याउन उनले यो लेख लेख्नुपरेको कुरा उनी बताउछन् "रानीखोला कथासङ्ग्रहमा समावेश गर्न सकिना । यता सकभर चेष्टा गर्दा पनि यस शताब्दीको तेस्रो दशक अर्थात् मई १९३६ सालमा निस्केको परिवर्तनको अङ्क फेला परेन ।"^{१०४} त्यसैले उक्त कथा सबैको नजरमा ओभ्ले परेको तथ्य उनी बताउछन् । अन्तमा काठमाडौंबाट रानीखोलाको भूमिका पढेर कमल दीक्षितले मदन पुस्तकालयबाट उक्त कार्य आफैले टाइप गरेर पठाइदिनुभयो । त्यसपछि साहित्य पथमा उक्त कथा समावेश भएको कुरा उनी यस लेखमार्फत् बताउनुहुन्छ ।

ण) सर जोहन जोर्ज उड्रोफ (उर्फ आर्थर एभलन)

सर जोहन उड्रोफ ख्यातिप्राप्त अध्यापक, ठूला विचारक एवम् भारतीय ऐन विशेषज्ञ थिए । उनी अरू ब्रिटिशजस्ता थिएनन् । भारतवर्ष औ यसका जनसाधारणलाई उनी गहिरो प्रेम गर्थे । उनले यो देशका सभ्यता र संस्कृतिको गम्भीर अध्ययन गरेका थिए ।^{१०५} यसका अतिरिक्त उनले तन्त्रशास्त्रको अध्ययन गरेर निष्ठासित तन्त्राचार्य शिवचन्द्र विद्यावर्णवबाट कर्णमूल दीक्षा लिए । त्यसपछि उनी गेरुवा बस्त्र लाएर नाङ्गो पाउ तीर्थतीर्थमा, गाउगाउमा हिाडेथे । लुप्त हुन लागेको पूर्वीय तन्त्रशास्त्रलाई उनले पुनः जाग्रत गराएर भारतीय हिन्दूधर्म अनि तन्त्रशास्त्रलाई पाश्चात्य जगत्मा पनि प्रचार गराएको कर्मबहुल सर जोहन उड्रोफको प्रतिभाको कदर गरेका छन् ।

त) शिव अनि उनको आराधन

भारत अनि नेपालका विभिन्न धार्मिक स्थलमा भगवान शिवको आराधन गर्ने प्रचलन र महत्त्वबारे उनले यस लेखमा व्याख्या गरेका छन् । नेपालको पशुपतिनाथ र दार्जिलिङको महाकाल डाडा, धीरधाम आदि स्थानहरूमा शिवको आराधन गर्ने प्रचलन रहको उनी बताउछन् । शिवको एउटा रूप छ 'अर्धनारीश्वर' अर्थात् आधा ईश्वरको र आधा नारीको रूप देखिन्छ । शिव आफ्नी अर्धाङ्गिनीदेखि अविच्छेद छन् भन्ने धारण उनले यस लेखमा व्यक्त गरेका छन् ।

^{१०४} पूर्ववत्, पृ. ७१ ।

^{१०५} पूर्ववत्, पृ. ७५ ।

थ) नेपाली कथाका विकासको इतिहासमा एउटा महत्त्वपूर्ण अध्याय

सन् १९२४ मा 'नेपाली साहित्य सम्मेलन' स्थापना भएको थियो । सन् १९३८ सालमा नेपाली साहित्य सम्मेलनले कथाकुसुम कथासङ्ग्रह प्रकाशित गरेको थियो । त्यस कथासङ्ग्रहमा कुनै पनि भारतीय कथाकारको कथा पर्न सकेन । त्यस विषयमा उत्पन्न भएको जिज्ञासालाई निर्मूल पार्ने उद्देश्यले सुन्दासले यस लेख प्रस्तुत गरेका छन् । सन् १९२६ सालमा सूर्यविक्रम ज्ञवालीद्वारा लिखित 'देवीको बली' अनि १९२७ सालमा रूपनारायण सिंहद्वारा लिखित 'अन्नापूर्ण'जस्ता कथाहरू पनि कथाकुसुममा समावेश गरिएको थिएन । "चन्दनसिंहद्वारा सम्पादित, देहरादूनबाट प्रकाशित हुने गोर्खा संसारमा भएको उक्त दुई कथा सन् १९७२ सालमा मात्र फेला पयो । डा. जगत् क्षेत्रीले दार्जिलिङको पुराना पुस्तक बेच्ने पसल चोकमा गोर्खा संसारका जम्मै अड्क गुथिएको ठेली भेटाएपछि मात्र ती दुई कथा पुनः देख्न पाए ।"^{१०६} यसैकारण कथाकुसुम कथासङ्ग्रहमा भारतीय कथाकारका कथा सङ्गृहीत नभएको कुरा उनी बताउछन् । त्यसपछि सन् १९४०-४१ सम्म रूपनारायण सिंहद्वारा सम्पादित खोजी पत्रिकामा सिंहकै 'धनमतीको सिनेमा-सपना', 'मिस्टर एच.बी.ब्यास्नेट', इन्द्र सुन्दासको 'गाडीमान', विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'कर्णेलको घोडा' र 'मधेसतिर' प्रकाशित भएपछि खोजी पत्रिका बन्द भयो । रामकृष्ण शिक्षा परिषद्को तत्त्वाधानमा सन् १९४१मा सङ्क्षिप्त कथा प्रतियोगिताले पनि धेरै उत्कृष्ट कथा र कथाकार जन्माएको तथ्य यस लेखमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

द) एउटी नेपाली वीरांगना

प्रस्तुत लेखमा 'मैमनसिंह' गाउामा भएको सत्य घटनामा आधारित लेख हो । ब्रिटिशकालमा पूर्वपाकिस्तानमा पर्ने मैमनसिंह गाउा हालमा बङ्गलादेशमा पर्छ । त्यस गाउाका नामी बङ्गाली डाक्टर दार्जिलिङ आएका थिए । उनको प्रेम एउटी नेपाली युवतीसित भयो । तिनीहरूको विवाह भएपछि सुखसाथ जीवन बिताइरहेका थिए । अवकास प्राप्त भएपछि तिनीहरू आफ्नै पैतृक थलो मैमनसिंह बस्न थाले । तर त्यहाका बङ्गालीहरूले डा. एन्.सी. दासलाई नेपाली युवती विवाह गरेको तथा उनको अङ्ग्रेजको जस्तो पहिरन देखेर निन्दा गर्न लागे । धेरै समयसम्म सहेर बसे तर पनि उनीहरूलाई अझ हेय दृष्टिले हेर्न लागे । अन्त्यमा आत्मरक्षाको निम्ति श्रीमती दासले नाङ्गो खुकुरी हातमा लिएर सारा गाउा डूलेपछि ती निन्दा गर्ने मानिसहरू दूरदूहाइ भएको रोचक घटना प्रस्तुत गरेका छन् ।

^{१०६} पूर्ववत्, पृ. ९० ।

ध) पुराना कवि र कविता-दार्जिलिङका

दोस्रो विश्वयुद्धको फिल्ड मार्शल गभर्नर जेनेरल लोर्ड वाभेलजस्ता सैनिक जीवनको कठोर तथा अनुशासित जीवन बिताउने मानिस साहित्यमा अति चासो राख्थे । यसै प्रसङ्गलाई लिएर लेखकले दार्जिलिङका पुलिस विभागका कर्मचारी धनबहादुर गुरूङका कवितामाथि चर्चा गरेका छन् । शिव समशेर रसाइली पनि पुलिस विभागका उच्च कर्मचारी थिए तर उनले पनि साहित्यमा चासो दिएका थिए । उनको एउटा कवितासङ्ग्रह पनि प्रकाशित भएको छ ।^{१०७} पुलिस जीवनजस्तो कठोर जीवनले पनि मानिसको भावनालाई छेक्न नसकेको कुरालाई यस लेखमा व्यक्त गरेका छन् ।

पद्य

इन्द्र सुन्दासको साहित्य यात्राको दोस्रो तथा तेस्रो चरणमा भोगेका जीवनका विभिन्न क्षणहरूको भावोद्गार अर्थात् अनुभव र अनुभूतिहरू साहित्य धाराको अन्तिम पृष्ठमा सङ्गृहीत गरेका छन् । उनले किशोर अवस्थादेखि नै कविता लेख्ने प्रचेष्टा गरेका थिए । “सन् १९३७ सालमा एस्.यू.एम्. कलेज कालिम्पोङको छात्र हुदा कविता लेख्न प्रचेष्टा गरिएको थियो । केही लेखियो पनि तर त्यो कापी कुनै सहपाठीले पढ्नु लगेको लगेकै पायो, फर्काएन । अन्य विभागमा अधिकांश समय बितेपछि बेलाबेलामा फटाक्फुटुक् छन्दरहित स-साना कविता लेख्न कलम चलाइयो ।^{१०८} साहित्य धाराका यी कविताजस्तै ‘बाघपर्वतमाथि’, ‘तुफानगञ्जमा एकदिन’ अनि ‘विनति’ विभिन्न पत्रपत्रिका प्रकाशित भएको थियो ।

अ) बाघपर्वतमाथि

साहित्य सङ्केत वर्ष १७, अङ्क १७ अक्टुबर १९८६ मा ‘नेपाली साहित्य अध्ययन समिति, कालिम्पोङ’बाट प्रकाशित पत्रिकामा छापिएको थियो । कुचविहारमा हुदा उनले यस कविताको रचना गरेका थिए ।^{१०९} उहिलेउहिले बाघपर्वत अर्थात् टाइगरहिलमा गौडा, बाघजस्ता जनवारहरू हुन्थ्यो । मानिसहरूको मनोरञ्जनका निम्ति पर्यटनस्थल बनाएर त्यहाका जनावरहरू मासिदै गयो । सूर्यको प्रथम किरण हेर्न गाडीमा चढेर त्यहाको शान्त स्वच्छ वातावरणलाई प्रदूषित पार्दै देशविदेशका पर्यटकहरू त्यहा पुग्छन् भनेर यस कवितामा दुखेसो पोखेका छन् । मानिसहरूलाई हिंस्रक बाघसित तुलना गरेर मानिसको विलासी प्रवृत्तिको धज्जी उडाउदै निम्न पद प्रस्तुत गरेका छन् :

^{१०७} पूर्ववत्, पृ. १०८ ।

^{१०८} इन्द्र सुन्दासका हस्तलिखित दस्तावेजबाट उद्धृत ।

^{१०९} सोनाम छिरिङ, cGtjftf, इन्द्र सुन्दास, सन् १९९१, पृ. ४४ ।

“द्विपद मानिसकन चतुष्पद बाघभन्दा द्विस्रक

अजड लागदा आफू भएजस्तो ।”^{११०}

आ) तुफानगञ्जमा एकदिन

सुन्दासले उक्त कवितामा आफू जागिरे हुदा तुफानगञ्जमा बसेको बेला भीषण आधीबेढी आएको थियो । त्यसैबाट प्रेरित भएर १९६३ सालमा रचना गरेको यस कविता सन् १९८७ मा बैशालु पत्रिकामा प्रकाशित भयो । ‘पूर्वबाट कालो मेघ उठेर पश्चिमाकाश सबै ढाक्यो त्यसपछि गर्जेर, चम्केर धर्ती नै थर्काइ भयनाक प्रलय मच्चायो भन्ने भावलाई चारहरफमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

इ) विनति

यो कविता सन् १९९० मा सिलीगढीबाट प्रकाशित हुने हिमालचुली दैनिक पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो । उक्त कवितामा सरस्वतीसित मानवताको पाठ तथा निस्वार्थ ज्ञानको वरदान माग्न लागेका छन् । जीवनको अन्तिमावस्थामा पुगेका सुन्दासलाई आस्तिक भएको देखिन्छ । शरीर गल्दै गएर संसारदेखि विरक्त हुन लागेको क्षणको अभिव्यक्ति उनको यस कवितामा पाइन्छ ।

निष्कर्ष

साहित्य लेखनको सुरुवातदेखि जीवनको अन्तिम अवस्थासम्म लेखिएका यी विविध विषयका लेखहरू साहित्य पथमा अनि साहित्य धारामा सङ्गृहीत भएका छन् । यी लेखहरू विभिन्न स्थानमा, समय र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित तथा प्रसारित भए तापनि सम्पूर्ण लेखले पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित भएपछि सुरक्षित बन्यो । उनका यी लेखहरूमा ऐतिहासिक, अध्यात्मिक, नैतिक तथा दार्शनिक पक्षहरू पाइन्छ । उनका अधिकांश लेखहरू सत्यघटनामा आधारित छन् । जागिरे जीवनका अतिरिक्त आफू जीवनभरी धर्मकर्ममै रहेको कारण उनको लेखहरूमा अध्यात्मको रस पाइन्छ । हिन्दी, अङ्ग्रेजी तथा बङ्गला भाषाका ज्ञाता भएका कारण उनले टाल्सटाय, जर्ज बर्नाड शा, मुन्सी प्रेमचन्द्र, केशवचन्द्र सेनजस्ता व्यक्तिका जीवनी पनि लेखेका छन् । मानिसमा नैतिकताजस्तो गुणको अति आवश्यकता भएको कारण उनले नैतिक र दार्शनिक मूल्यका लेखहरू पनि प्रस्तुत गरेका छन् । गद्यका क्षेत्रमा मात्र नभएर पद्यविधामा पनि उत्तिकै चासो राख्ने सुन्दास सानासाना विषयवस्तुलाई टपक्क टिपेर त्यसलाई सजीव पार्न सक्छन् । यो उनको विशेषता नै देखिन्छ ।

^{११०} इन्द्र सुन्दास, ;flxTo wf/f, १९९७, पृ. १०९ ।

भाषाका दृष्टिले हेर्ने हो भने सुन्दासका लेखहरूमा सदैव सरल, सरस भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । आफ्ना लेख तथा कविताहरूमा दूर्बोध्य शब्दहरू थुपारेर पाण्डित्यपन देखाउदैनन् । छोटोछरिता लेखहरूमा ससाना विषयवस्तुलाई विशिष्ट प्रकारले अभिव्यक्ति गर्नु उनको शैलीगत विशेषता हो । भाषा तथा शैलीका आधारमा उनका यी लेखहरू सङ्गृहीत भएको साहित्य पथमा अनि साहित्य धारा सशक्त देखिन्छ ।

४.४ इन्द्र सुन्दासका जीवनी कृतिको अध्ययन

इन्द्र सुन्दासलाई उपन्यासकार, कथाकारका रूपमा मात्र सीमित राखेर अध्ययन गर्न मिल्दैन । उनले चारवटा जीवनीकृति पनि लेखेका छन् । यसका अतिरिक्त साहित्य पथमा अनि साहित्य धारामा लघु आयामका विविध व्यक्तिहरूका जीवनी सङ्गृहीत गरिसकेका छन् । त्यसैले उनलाई सफल जीवनीकार भन्न सकिन्छ ।

सन् १९४१ सालतिर 'रामकृष्ण वेदान्त आश्रम' (दार्जिलिङ)मा सक्रीय स्वयंसेवक रहेकै बेला रामकृष्ण र तिनका दुइ चेला (सङ्क्षिप्त जीवनी) प्रकाशित गरेका थिए । सन् १९७३ सालमा श्रीरामकृष्ण (सम्पूर्ण जीवनी) प्रकाशित गरे तापनि दार्जिलिङमा भएको जनआन्दोलनका क्रममा नष्ट भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यस समयमा धेरै पुस्तकालय जलेर नष्ट भएको थियो । यही कारण उक्त सम्पूर्ण जीवनी हालमा अप्राप्य भएको हो ।^{१११} सन् १९८३ मा उनले राजा राममोहन राय (एक भल्को) प्रकाशित गरेका थिए । सन् १९७७ मा नै साहित्य पथमा सङ्गृहीत भइसकेको योगेश्वरी अञ्जनादेवीलाई पुनः १९९७ मा छुट्टै पुस्ताकाकार रूपमा प्रकाशित गरेर नेपाली साहित्यको भण्डारमा थप योगदान पुऱ्यएका छन् ।

इन्द्र सुन्दासका यी छ दशकीय लामो साहित्य यात्राको जीवनी कृतिलाई सामान्य रूपमा विश्लेषण गरिएको छ । उनको श्री रामकृष्ण (सम्पूर्ण जीवनी) अप्राप्य भएको कारण यहा चर्चा गरिएको छैन । यसैगरी 'योगेश्वरी अञ्जनादेवी' साहित्य पथमा (सङ्कलन)को चर्चा गर्ने क्रममा पहिले नै चर्चा भइसकेको हादा यहा चर्चा गरिएको छैन ।

क) भगवान श्रीरामकृष्ण र तिनका दुई चेला

बङ्गालको कमारपुकर भन्ने ठाउमा बस्ने खुदीराम अनि उनकी पत्नी चन्द्रमणि श्रीराम भगवानका परम भक्त थिए । ती दम्पति पितृभक्त पनि थिए । उनीहरूको भक्ति देखेर भगवानले उनीहरूकै कोखबाट जन्म लिने वरदान दिए । अतः सन् १८३९ फरवरी १८ तारीख बुधवारका दिन ब्रह्ममूर्हर्तमा दिव्य पुरुष श्रीरामकृष्ण परमहंसको जन्म भयो । सानै उमेरमा विचित्र लीला

^{१११} हरेन आलेज्यूसित भएको भेटवार्ताको आधारमा

देखाउन लागे, पूजापाठमा साह्रै ध्यान दिन्थे । गाउामा शिवरात्रीको समय नाटकमा शिवको पाठ गर्दा समाधिमा परेर उनलाई लोकमा फर्काउन मुश्किल परेको थियो ।^{११२}

रामकृष्ण पाठशालामा जान इच्छा गर्दैनथे । पिता खुदीरामको देहान्तपछि त भन् उनलाई संसार क्षणभङ्गुर लाग्न थाल्यो । त्यसैले आपघारी वा श्मशानघाटमा गए घण्टौ ध्यानमा लीन हुन्थे । पिताको देहान्तपछि घरको कमजोर आर्थिक स्थितिको कारण कलकत्ता गएका जेठा दाई आएर उनलाई कलकत्ता लगेका थिए । त्यहा पनि पढाइमा मन लगाएनन् । त्यसपछि उनी पुरोहित भएर बस्न लागे ।

रामकुमार एक शूद्र जातकी रानी रासमणिले निर्माण गरेको कालीमन्दिरमा पूजारी भएपछि रामकृष्ण पनि त्यहा आएर बस्न थाले । त्यहाको शान्त वातावरणको प्रभावले उनको आत्मिक साधन गर्ने उत्तम अवसर प्राप्त गर्‍यो । धर्मप्रतिको आस्था र लगाव देखेर रासमणिका ज्वाई मथुरबाबाले उनलाई राधाकृष्ण मन्दिरको पुजारी बनाइदिए । यस्तो गहन जिम्मेवारी निभाउनुपर्दा दाईको आज्ञा शिरोपर गर्दै शक्ति पूजाको निमित्त केनाराम भट्टाचार्यबाट शिक्षा ग्रहण गरे । गुरूले मन्त्र फुक्नासाथ उनले एकपल्ट जोरसाग शब्द निकालेर ध्यानमग्न भएका थिए ।

रामकुमारको स्वस्थ्य बिग्रैको कारण घरतिर लागे तापनि आधाबाटो मै उनको मृत्यु भयो । त्यसपछि कालीमन्दिरको पुजारीको भार उनीमाथि पर्न गयो । त्यहा वरपरका मानिसहरू सुतेर चकमन्न भएपछि उनी नजिकको पञ्चावटी जङ्गलमा पस्थे । माताको दर्शन गर्न लालायित उनका आखा रोएर सुनिन्थे । धेरै समयसम्म यसरी कठोर साधना गर्दा पनि कालीमाताको दर्शन नपाउदा आत्महत्या गर्ने निर्णय गरे । त्यही समय कालीमाताले प्रकट भएर दर्शन दिइन् ।^{११३} त्यस दिनदेखि उनी अभ् व्यग्र भएर मातालाई पुकार्दै कराउथे । उनको यस्तो स्वभाव देखेर दक्षिणेश्वरका मानिसले रामकृष्ण बौलाएछन् भन्न लागे । तर मथुरबाबाले उनको वास्तविकता बुझेका थिए त्यसैले उनलाई गुरू मान्न थाले ।

रामकृष्ण ध्यानमा परेका बेला सारा शरीरका जोड्नीहरू गड्गडाउथे । कसैले उनलाई अठ्याएर राखेको अनुभव हुन्थ्यो । ध्यान समाप्त भएपछि मात्र जोड्नीहरू खेलिन्थ्यो । उनी सारा दिन यसरी बिताउन लागे । मातालाई पुकार्दै दर्शन मागेको देखेर उनी बौलाएको हल्ला भयो । कमारपुकुर बोलावट भएर उनी धर पुगे । परिवारबाट उनको विवाहको प्रस्ताव उठ्यो । सबैतिर खोजेर भनेजस्तो दूलही नपाएपछि रामकृष्ण स्वयंले जयरामवटीमा पाचवर्षकी कन्या शारदादेवी छिन् भन्ने कुरा सुनाए । तिनै शारदादेवीसित विवाह भए पनि उनीहरूको सांसारिक

^{११२} इन्द्र सुन्दास, >/L/fds[i]Of / ltsf b'O{ r]nf, पृ. ९ ।

^{११३} पूर्ववत्, पृ. १४ ।

सम्बन्ध रहेन । घरमा धेरै समय बसेर कलकत्ता फर्केपछि उनी पुनः ध्यान साधनामा तन्मय भए । यहासम्मकी पूजा गर्दा छरिएका चामलको दाना जटाबाट टिपेर चराहरू उड्थे । शरीरबाट सर्प पार भएर जान्थ्यो । उनको यस्तो बेशुद्धि क्षणमा माताले आश्रय दिन्थिन् । उनलाई भौतिक संसारको पर्वाह थिएन । पैसा र बालुवा एकै ठान्थे । कसैले उनलाई निदाएको बेला पैसा रूपियाले स्पर्शमात्र गराए पनि तर्सेर उठ्थे ।^{११४}

उनको यस्तो लक्षण तथा आत्मउत्थानको प्रगति देखेर तत्कालीन ठूलाठूला पण्डित, साधु, तान्त्रिक अनि साधकहरू नतमस्तक भएका थिए । भैरवी ब्रह्मणी, वैष्णव संस्थाका श्रेष्ठ विष्णुचरण, तान्त्रिक विद्याका पण्डित गौरीकान्त तर्कभूषण आदिले उनलाई साक्षत् भगवान मानेर चरणमा परे । यी पण्डितहरूद्वारा उनले हरेक प्रकारका सिद्धि सहजै प्राप्त गरे । उनी अब परमब्रह्ममा लीन हुन आतुर थिए । चालीस वर्षसम्म साधना गरेर निर्विकल्प समाधिमा पुगेका तोतापुरी साधुबाट वेदान्त ज्ञान पाएर उनी तीनदिनसम्म निर्विकल्प समाधिमा पुगे । उनको यस्तो साधना देखेर तोतापुरी पनि नतमस्तक भए । उनीबाट शक्ति र ब्रह्म एक हुन् भन्ने गुढ कुरा थाहा पाए । तोतापुरीको प्रस्थानपछि, रामकृष्ण छ, महिनासम्म निर्विकल्प समाधिमा लीन परे । मृत शरीर ठानेर भिगाहरू नाकका प्वालमा पसेर निस्कन्थे । केश लट्टा परेको थियो । उनको रक्षा गर्ने एकजान साधु थिए ।^{११५} यसरी सच्चितानन्द स्वरूपको दर्शनमा लीन भएका रामकृष्णलाई भौतिक संसारका शुद्धि हाडैनथ्यो । अरूले उनलाई बोलाएका ठाने । यो हल्ला उनको घरमा समेत पुग्यो । माता र शारदादेवी आएर उनको हेरचाह गर्न थाले । यही समय उनले शारदादेवीलाई माता शक्तिको रूपमा पूजेर शक्ति पूजा सिद्धाए ।

अब उनलाई यस लोकबाट जान हतार थियो । आफ्ना परमभक्तहरूको खोजमा थिए । उनको महिमा चारैतिर फैलिन लाग्यो । दर्शन गर्न लाखौं मानिसहरू दक्षिणेश्वर आउन लागे । त्यही क्रममा कलेजका विद्यार्थी नरेन्द्रनाथ दत्त आए । रामकृष्ण उनकै प्रतीक्षामा थिए । कालान्तरमा उनै नरेन्द्रनाथ दत्त विश्वविख्यात स्वामी विवेकानन्द भए । यसैगरी अहिरतलबाट कालीप्रसादचन्द्र आए जो स्वामी अभेदानन्द नाउले चर्चित भए । यसरी धेरै शिष्यहरू त्यहा आए । यसै क्रममा कोही नभएको दिन नरेन्द्रनाथलाई बोलाएर छेउमा बसाएर उनीपट्टि फर्केर समाधिमा परे । नरेन्द्रनाथमा एक प्रकारको विद्युत शक्ति संचार भएर बेशुद्धि भयो । होश फर्कदा रामकृष्ण रुदै थिए । उनले रुदै भने “आज मैले तिमीलाई सर्वस्व दिए र मचाहि फकीर भए । यो शक्तिद्वारा तिमिले संसारको ठूलो भलाई गर्नेछौ ।^{११६}

^{११४} पूर्ववत् पृ. २० ।

^{११५} पूर्ववत्, पृ. २६ ।

^{११६} पूर्ववत्, पृ. ४० ।

सन् १८८६, अगस्त १६ तारिखको ब्रह्ममूर्हतामा रामकृष्ण महा समाधि अर्थात् ब्रह्ममा लीन भए । उनका आज्ञानुसार शिष्यहरूले देशविदेशमा गई, आत्मिक साधन, दर्शनशास्त्र, उपनिषद् तथा वेदान्तको प्रचारप्रसार गरेर पतनउन्मुख आत्मको उत्थान गरे ।

अ) विश्वविख्यात स्वामी विवेकानन्द

नरेन्द्रनाथको जन्म सन् १८६२, जनवरी १२ तारीख सोमबारको दिन, कलकत्ताका नामी दत्त कुलमा भएको थियो । नरेन्द्रनाथ बालक छादा अतिनै चञ्चल थिए तापनि उनको चाल अर्कै थियो । माताका काखमा बसेर रामायण तथा महाभारतका कथा सुनेका थिए ।^{११७} धार्मिक परिवेश घरैबाट पाएर धर्मकर्ममा आफूलाई बाल्यकालबाटै अग्रसर गर्ने मौका पाए । यहासम्म कि घरको कुनामा ध्यान बसेका नरेन्द्रनाथलाई परेको समाधि भङ्ग गराउन हम्मे भएको थियो । सुत्नलाई आखा चिम्म गर्दा सधै आखीभौका बीचमा एक उज्ज्वल बिन्दू देख्ये ।

उनको प्रारम्भिक शिक्षा ट्यूशन मास्टरबाट सुरू भयो । सानै उमेरमा व्याकरण, रामायण तथा महाभारत मुखस्त पारे । तेज बुद्धि भएकै कारण जति नै गाढो पुस्तक पनि सहजै अध्ययन गर्न सक्थे । कलेजका विद्यार्थी छान्दै पश्चिमका न्यायशास्त्र, दर्शनशास्त्र एवम् जम्मै इतिहास अध्ययन गरेको कारण मनमा एकप्रकारको हलचल नै मच्चिएको थियो । बाल्यकालदेखि नै ईश्वरप्रति उत्पन्न भएको जिज्ञासा न त ब्रह्मसमाजबाट समाधान भयो न कि महर्षिदेवेन्द्रनाथ टेगोरको सानिध्यमा । प्रिन्सपल होस्टीका निर्देशनअनुसार परमानन्दको सही अर्थ श्रीरामकृष्ण परमहंसबाटमात्र मिल्ने हुदा नरेन्द्रनाथ दक्षिणेश्वर कालीमन्दिर पुगे । पहिलो भेटमा नै श्रीरामकृष्णले तिनलाई उच्च कोटीको पुरुष भनेर चिनिहाले ।

अर्कोपल्ट जादा श्रीरामकृष्णको स्पर्शले नरेन्द्रनाथलाई वाह्यलोकको केही चेत रहेन ।^{११८} अतः यी दुई एकअर्कामा भेट नभई नहुने घनिष्ट आत्मिक सम्बन्धमा पुगे । पिताको मृत्युपश्चात घरको आर्थिकस्थिति कमजोर भयो । नोकरी खोज्दै सारा सहर घुमेर धेरै कष्ट भैल्लु प्यो । यस कारणले उनलाई भौतिक संसारप्रति वितृष्णा जाग्यो । अब उनी श्रीरामकृष्ण भएको ठाडामा लगातार धाउन थाले । गुरूको मृत्युपश्चात उनले लोकको सेवा, भक्ति मार्ग, वेदान्त उपनिषद् अध्ययन तथा आत्मिक साधनाका निम्ति एउटा मठ स्थापना गरे ।

सन् १८८२ देखि नरेन्द्र भारतका विभिन्न प्रान्तमा यात्रा गर्न लागे । देश भ्रमणका क्रममा उनले देशको दयनीय स्थिति बुझ्ने अवसर प्राप्त गरे । देशमा दरिद्रताले बास गरेको

^{११७} पूर्ववत्, पृ. ४९ ।

^{११८} पूर्ववत्, पृ. ५२ ।

रहेछ, देशवासीहरू पशुभन्दा खेर गईसकेछन्, भोकभोकै मर्दै रहेछन् भन्ने उनले बुझे।^{११९} अमेरिकाको शिकागोमा हुने 'विश्वधर्म महासम्मेलन'मा गएर भारतीय वेदान्त शास्त्र प्रचार गरेर त्यस मुलुकको बासिन्दाहरूको आत्मिक वृद्धि गरी त्यहाबाट प्राप्त सहयोगले आफ्नो देशको आर्थिक अवस्था सुधार गर्ने इच्छा भयो। मद्रासका खेत्री महाराजाबाट 'स्वामी विवेकानन्द' शुभ नाउ प्राप्त गरेर सन् १८९३ सालमा उनले बम्बईबाट समुन्द्र यात्रा सुरू गरे। उक्त सम्मेलन निर्धारित समयमा नभएको कारण उनले धेरै सड्कट भेल्लु पन्यो। कतिदिन भोकभोकै बसे। त्यहाका हार्वर्ड विश्वविद्यालयका प्रोफेसर राइटका सहयोगले भारतका वेदान्त शास्त्रका प्रतिनिधि हुने मौका पाए। सन् १८९३, सेप्टेम्बर ११ तारिख "हल अफ कलम्बस" मा उक्त सम्मेलन प्रारम्भ भयो। त्यहा उपस्थित विभिन्न धर्मसम्प्रदायका प्रतिनिधिहरूले आ-आफ्नो धर्म कै प्रशंसा गरे। आफ्नो वक्तव्यमा स्वामीजीले भने "अमेरिकाका दिदीवहिनीहरू तथा दाज्यूभाइहरू।" यस्तो सम्बोधन सुनेर दुई मिनेटसम्म जयजयकार ध्वनि गुञ्जियो। उनको भाषणमा शक्ति थियो। भारतवर्षको धार्मिक चेतना उनीद्वारा त्यहा प्रकाश भयो। सबै धर्मको लक्ष्य एउटै हो भन्ने कुरामा जोड दिए।^{१२०} फलस्वरूप उनको महिमा चारैतिर फैलियो। स्थानीय समाचारपत्रहरूले पनि उनको विषयमा लेख्न थाले।

सन् १९९६मा न्यूयोर्कमा 'वेदान्त संस्था' स्थापना गरेर 'राज्य योग', 'भक्ति योग', 'मेरो गुरू' साथै अन्य पुस्तकपुस्तिका प्रकाशित गरे। पूर्व र पश्चिमका बीचमा घनिष्ठता उत्पन्न गराउने हेतुले उक्त संस्थाको स्थापना गरेका थिए। बेलायतमा कुवारी मारग्रेट नोवेलसित भेट भएपछि कालान्तरमा तिनी उनकी शिष्य बनिन्। युरोप भ्रमणमा निस्केका विवेकानन्दका स्वस्थ ठिक नभएर आफ्ना परम शिष्य सारदानन्द र अभेदानन्दलाई त्यहाको कार्यभार जिम्मा दिएर दिसम्बर १९९६ मा भारतवर्ष फर्के।

स्वदेशमा उनको सत्कारमा साधरण भक्तजनदेखि लिएर राजा महाराजासमेत उपस्थित थिए। भारतवर्षको मूलखावो नै धर्म हो, त्यसकै भरमा सामाजिक सुधार गर्नुपर्छ भन्ने मत प्रकट गरे। समाजिक, अर्थिक अनि धार्मिक उत्थान गर्न 'रामकृष्ण संस्था' स्थापना गरेर भारतका विभिन्न स्थानहरूमा वेदान्त तथा आत्मिक वृद्धिका सन्देश दिादै दार्जिलिङमा पुगे। काश्मिरको अमरनाथ गुफामा पुगेर। फर्केपछि उनको स्वस्थ विग्रदै गयो। एकपल्ट पुनः अमेरिका पुगेर आफूले प्रारम्भ गरेको कार्य हेर्ने तथा नवीन बलशक्ति दिने इच्छाले सन् १९९९ बेलायत यात्रा सुरू गरे। वेदान्त तथा आत्मिक उत्थानमा दत्तचित्त स्वामी अभेदानन्दको प्रगति देखेर प्रसन्न भए। फ्रान्सका यात्रामा निस्केका विवेकानन्द आफ्ना परममित्र तथा शिष्य

^{११९} पूर्ववत्, पृ. ५६।

^{१२०} पूर्ववत्, पृ. ६०।

सेवियरको देहान्त भएको समाचार पाएर भारतवर्ष फर्के । यसपल्ट उनले पश्चिमी मूलुकको जीवन बाहिरीबाट हेर्दा सुखी भए पनि भित्री रूपमा विलापपूर्ण भएको थाह पाए ।^{१२१}

स्वामी विवेकानन्दको अन्तिम दिन नजिकिदै गएको थियो त्यसैले उनले 'म चालीस वर्ष पुगुञ्जेल कहिले पनि बाच्दिन' भनेका थिए । आफूले गर्नुपर्ने काम सिद्धाएपछि नरेन्द्र निर्विकल्प समाध्यस्त हुनेछन् भन्ने श्रीरामकृष्ण परमहंसको भविष्यवाणी खेर गएन ।^{१२२} उनी सधै एकान्तमा बसेर ध्यानमा अधिक समय बिताउन लागे । सन् १९०२ जुलाई ४ तारिख, शुक्रबार रात्रिकाल स्वामी विवेकानन्द महासमाधिमा सदाको निमित्त लीन भए ।

आ) स्वामी अभेदानन्द

स्वामी अभेदानन्दको जन्म सन् १८६६, अक्टोबर २ तारिख मङ्गलबार कलकत्ता सहरको अहिरितलामा भन्ने ठाउामा भएको थियो । उनको घरको नाम कालीप्रसाद चन्द्र थियो । उनी बाल्यकालदेखि नै धार्मिक स्वभावका थिए । उनले भगवत् गीता, योगविद्या तथा धर्मग्रन्थहरू सम्पूर्ण रूपले अध्ययन गरेका थिए । तत्ववेत्ता गुरु बिना योगी हुन असम्भव हुनाले उनी गुरुको खोजीमा थिए । सन् १८८३ मा योगी श्रीरामकृष्णको महिमा सुनेर दक्षिणेश्वर पुगे । प्रथम भेटमा नै उनले गुरुबाट अलौकिक शक्ति प्रप्ति गरे । उनको जिज्ञासा योगशास्त्रमा थियो । त्यसैले श्रीरामकृष्णले भन्थे "तिमी तिम्रा पूर्वजन्ममा योगी थियौ । यसर्थ तिमिले यति सानैमा योगविद्या मन पराएका हो ।"^{१२३}

स्वामी अभेदानन्दले धर्मका जस्तै कठिन नियमहरू पनि सहजै पालना गर्थे त्यसैले गुरुको आशिर्वाद पाएर आशचार्यजनक दर्शनहरू पाउन थाले । तर उनी परब्रह्ममिलित अपार विस्तृत रूपको दर्शनका निमित्त व्यग्र थिए । गुरुको देहान्तपश्चात दृढ वैरागी भई मठमा बसेर वेदान्त, उपनिषद् तथा पाश्चात्य दर्शनशास्त्र अध्ययन गर्न लागे । परब्रह्मको परम विराट रूप हेर्न आत्मिक साधना पनि जोडतोडले गर्न थाले । यतिगर्दा पनि उनको मनमा शान्ति मिलेन त्यसैले देशको तीर्थस्थलहरूको दर्शन गर्न हिाडे । भारतको विभिन्न प्रान्तको भ्रमण गर्दै कठोर ध्यान साधनामा पनि लागे । त्यही बेला बेलायतबाट स्वामी विवेकानन्दद्वारा बोलावट भएर गुरुभाई विवेकानन्दलाई सहयोग गर्न बेलायततिर लागे ।

^{१२१} पूर्ववत् पृ. ७३ ।

^{१२२} पूर्ववत् पृ. ७४ ।

^{१२३} पूर्ववत् पृ. ८१ ।

सन् १९९६, अक्टोबर २७ तारीख 'ब्लूमसवरी इस्कायरका थियोसोफिकल सोसाइटी'मा प्रथमपल्ट दर्शनशास्त्र एवम् वेदान्त धर्मसम्बन्धी उत्तम व्याख्या दिए।^{१२४} उनको यस्तो प्रभावपूर्ण व्याख्यान सुनेर स्वामी विवेकानन्द पनि खुसी भए। सन् १८९६ मा विवेकानन्द स्वस्थ विग्रेर भारतवर्ष फर्केपछि वेदान्त धर्मको प्रचारप्रसार गर्ने कार्यभार उनको थाप्लोमा पर्न गयो। त्यसैले उनी अमेरिकाको न्यूयोर्कमा विवेकानन्दद्वारा भर्खर स्थापना गरेको वेदान्त संस्थाको प्रबन्ध मिलाउन पुगे। "मोट मेमोरियल हल"-मा छ महिनाभित्रमा ९० पल्ट वेदान्तसम्बन्धी व्याख्यान दिए। त्यही समयमा उनले गीता प्रचार गर्ने समिति पनि गठन गरेका थिए।

उनको ओजस्वी व्याख्यान सुनेर जनसाधारणदेखि विद्वान्समेतले वेदान्त धर्म रुचाउन थाले। यही क्रममा आविष्कारक एडिसन पनि वेदान्त धर्मले प्रभावित भए।^{१२५} स्टेटका ख्यातिप्राप्त पत्रपत्रिकाहरूले वेदान्तका उपदेश तथा उनको व्यक्तित्वको प्रशंसा गरे।

सन् १८९९ सालमा स्वामी विवेकानन्द आफ्ना शिष्यहरूको प्रगति हेर्न अनि आत्मबल प्रदान गर्न न्यूयोर्क पुगे। वेदान्त धर्म विस्तृत रूपमा प्रचारप्रसार भएको देखेर अझ दस वर्षसम्म बस्ने आग्रह अनि आदेश गरे। उनले यी दस वर्षभित्रमा धेरै ठाउँमा वेदान्त संस्था तथा समिति खोलेर यसको व्यापक प्रचारप्रसार गरे। सन् १९०५मा सात महिना स्वदेशमा बसेर पुनः बेलायत फर्के। त्यहाँ उनले सहायकहरूका सहयोगमा फेरि द्रुत गतिमा वेदान्त धर्मको प्रचारप्रसार गर्न लागे। बेलायत, यूरोप तथा अमेरिकाका मानिसहरूको आत्मिक उन्नति गराई वेदान्त धर्मको व्यापक प्रचारप्रसार गरेर पच्चीस वर्षपश्चात जन्मभूमि भारत फर्के। उनको अथक परिश्रमले भारतका दर्शनशास्त्र, वेदान्त, त्यहाँका महापुरुषहरूलाई सबैले चिने, सबैको विचार धारा अर्कैतिर बग्न लाग्यो। धेरैले वेदान्त धर्म मान्न थाले, भारतलाई प्रेम गर्न लागे, योग साधन आरम्भ गरे।^{१२६}

सन् १९२३ मा कलकत्तामा एक स्वतन्त्र 'रामकृष्ण वेदान्त मठ' स्थापित गरेर भारतको विभिन्न प्रान्त भ्रमण गर्दै दार्जिलिङ पुगे। त्यहाँको 'पब्लिक हल'मा सनातन धर्म, वेदान्त सन्देश र अरू उच्चकोटीका भाषण दिए। भाषणको प्रभावस्वरूप त्यहाँ एउटा आश्रम स्थापना भयो। वर्तमान रामकृष्ण वेदान्त आश्रम उनकै देन हो जसले केही मानिसको शैक्षिक, मानसिक तथा धार्मिक स्तरलाई उत्थान गरेको पाइन्छ। आश्रमको प्रबन्ध मिलाउनु, शिष्यहरूको शिक्षादीक्षा, आत्म साधनाबाट बाचेको समयमा वेदान्त तथा योगशास्त्रसम्बन्धी पुस्तक पनि

^{१२४} पूर्ववत् पृ. ८३।

^{१२५} पूर्ववत् पृ. ८६।

^{१२६} पूर्ववत् पृ. ९०।

लेखेका थिए । 'आत्मज्ञान', 'योगी कसरी हुनु', 'आत्म विकास' जस्ता उच्चकोटीको पुस्तक पनि बङ्गला तथा अङ्ग्रेजी भाषामा लेखेका थिए । तर उनको अन्तिम समय आइसेकेको थियो । सन् १९३९ साल सेप्टेम्बर ८ तारिख शुक्रवार ध्यान गर्दागर्दै उनी महासमाधिमा लीन भई ब्रह्ममा लीन भए ।

ख) राजा राममोहन राय

राजा राममोहन रायको जन्म सन् १८७२, मई २२ को दिन राधानगरको कुलीन ब्रह्मण परिवारमा भएको थियो । स्थानीय पाठशालाबाट उनले फारसी भाषा निकै सिके । उनले भारतको पटनामा गएर फारसी भाषा, कुरान तथा इस्लामी धर्मतत्त्व सिके । अरबी भाषामा अनूदित यूकिलिड र एरिस्टोटलका रचनाबाट पाश्चात्य जगत् बुझ्ने चेष्ट गरे ।^{१२७}

सानैदेखि धर्मकर्ममा उनको मन ढल्किएको थियो । उनी सनातन धर्म एवम् हिन्दूधर्मभित्र पसेको कुरीतिहरूको विरुद्धमा थिए । त्यसैले सोह्र वर्षकै उमेरमा पितासित धार्मिक विषयमा बहस गर्दागर्दै चर्को तर्कमा परिणत हुन्थे । उनीहरूबीचका मतले मेल खादैन थियो । मनभित्रको जिज्ञासा समाधान नभएर उनी बौद्ध धर्मको अध्ययन गर्न तिब्बततिर लागे । त्यहाका विज्ञ, लामाहरूसित धेरै समयसम्म बौद्ध धर्म अध्ययन गरेपछि विरक्त भएर घर फर्के । कारण बौद्ध धर्मभित्र पनि कुसंस्कार तथा कुरीति पसेको थियो । हिन्दू धर्मको उचित व्याख्या प्राप्त गर्ने आशा लिएर बनारस धेरै वर्ष बसे ।

उनी पिताको मृत्यु हुदा पिताको मृत्युशैल्याको छेउमा भए तापनि उनीहरूको बोलचाल भएन । आफ्नो घरसित यसरी नाता टुट्दै गएपछि वास्तविक ज्ञानको खोजीमा घरबाट निस्के । सन् १८०९ देखि अङ्ग्रेजी भाषाको अध्ययन सुरु गरे । उनले इष्ट इण्डिया कम्पनीमा देवान पदमा धेरै वर्ष बिताए । रङ्गपुरमा देवान रहेकै समय 'मित्रमण्डली' स्थापना गरेर पठनपाठन सुरु गरे । कतिपय प्रतिष्ठित धर्महरूमा मूर्तिपूजाले ठाडा ओगटेको विरुद्धमा तहफूत उल मुआहिद फारसी भाषामा लिखित लेखले धज्जी उडाए ।

उनले सन् १८१५ मा बङ्गालको मानिसहरूको मानसिक, नैतिक तथा अध्यात्मिक उन्नति गराउने उद्देशले आत्मिक सभा संस्था स्थापित गरे । युवावर्गमा आधुनिक शिक्षाको अभाव भएको महसुस भयो । समाजमा व्यप्त सङ्कुचित भावना तथा अन्धविश्वास निर्मूल पार्न आधुनिक शिक्षाअन्तर्गत अङ्ग्रेजी भाषा साहित्यको महत्त्व रहेको तिनीहरूले बुझे । फलस्वरूप १८१७ मा हिन्दू कलेज स्थापित गरे ।

^{१२७} इन्द्र सुन्दास, /fhf /fddf]xg /fo, (१९८३), पृ. २ ।

उनी हिन्दू धर्मलाई कलङ्कित गराउने सतीदाह प्रथाको विरुद्ध उत्साही साथीहरूसित कम्मर कसेर उत्रे।^{१२६} यस प्रथाको तित्त अनुभव उनले आफ्नै परिवारमा गरेका थिए। युगौदेखि सतीदाह प्रथालाई धार्मिक कर्मकाण्ड ठानेर तमासका रूपमा पालना गर्दै आएको प्रथा हटाउनु जटिल विषय थियो। त्यसैले उनले 'प्रबन्धपत्र तथा लेखादि साधारण भाषामा लेखेर सर्वत्र प्रचारप्रसार गरे। कलकत्ताका श्मशानघाटमा गएर जबर्जस्ती दन्कदो आगोमा लगाउादै गरेको सती दाह रोक्ने प्रयास गर्न थाले। कतिपय नारीलाई भाग्न नपाओस भनेर चितामा बााध्ने दस्तुर थियो।^{१२७} धेरैजनाको ज्यान जोगाए तापनि धेरैपल्ट उनी विफल भए। निराश भएर कलकत्ताका गण्यमान्य व्यक्तिहरूको सहीछाप भएको अर्जीपत्र गभर्नर जनेरल लोर्ड एम्हर्स्टसमक्ष पेश गरे। सन् १८१३ सालको १७ अप्रेलमा कम्पनी सरकारले हुकुम गरे 'हिन्दू धर्म र कानुन भङ्ग नगरी आफू खुसी सती जानेलाई नरोक्ने तर सती जान इच्छा नगर्ने नारीको रक्षा गर्ने। त्यसैगरी जनवरी १८१५ मा अर्को आदेश जारी गरे "स-साना छोराछोरी हुने विधवा सती जान पाउने छैनन्। तर सतीदाह प्रथा कम नभएर अझ बढेर गयो।"^{१२८}

सन् १८२८ मा नियुक्त भएका नया गभर्नर जनेरल लोर्ड विलियम वेन्टिङ्गले उनीहरूसित परामर्श लिए। शास्त्रमा कतै पनि सतीलाई एउटा आवश्यक कर्तव्य विधि मानी आदेश गरिएको छैन एवम् हिन्दू ऐन संहितामा सती प्रथा विरोध कति परिच्छेदहरू लिपिवद्ध छन् भनेर उनले जोड लगाए।^{१२९} अखिर उनले ४ दिसम्बर १८२९ मा लोर्ड विन्टिङ्गले चिरस्थायी कानुन लागू गरे। त्यस दिनदेखि सतीदाह प्रथा एक दण्डनीय अपराध ठाहरियो। सतीजान उकास्ने तथा बल प्रयोग गर्नेलाई पनि अपराधी घोषित गर्ने कानुन लागू भयो।

सन् १८२८ मा 'ब्रह्मसमाज' संस्था खोलेर हिन्दू धर्ममा पसेका कुसंस्कारको घोर विरोध जनाउादा उनी कट्टरपन्थीहरूको आखाको कसिङ्गार बन्न पुगे। यहासम्मकी उनको ज्यान खतरामा पर्न गयो। आफ्ना निष्ठावान तथा विश्वस्त मित्रहरूलाई ब्राह्मसमाजको कार्यभार सुम्पेर १८३० मा बेलायततिर लागे। उनी नै प्रथम भारतीय ब्रह्मण थिए जसले समुन्द्र पार गएर अङ्ग्रेज राजासित दर्शनभेट गर्ने मौका पाएका थिए। उनको व्यक्तित्व, धर्मनिष्ठा, विद्वता अनि मर्यादाले एशियाली जातिको सम्बन्धमा विकृत धारणा लिइराखेको पश्चिमी मानिसको दृष्टिभङ्गी बदलियो।

उनको भाग्यमा स्वदेश फर्कनु थिएन। त्यसैले २७ सेप्टेम्बर १८३३ मा विस्ट्रोलमा आफ्ना विस्वशत साथीहरूको माझमा प्राण त्याग गरे। परदेशमा मृत्य भए तापनि राजा राममोहन रायले आफ्नो संस्कार छोडेका थिएनन्। उनले अन्तिम घडीसम्म ब्राह्मणोचित जनै लगाई रहेका थिए।

^{१२८} पूर्ववत् पृ. ७।

^{१२९} पूर्ववत् पृ. ८।

^{१३०} पूर्ववत् पृ. ९।

^{१३१} पूर्ववत् पृ. १०।

निष्कर्ष

नेपाली साहित्यको भण्डारमा चारवटा उत्कृष्ट जीवनी लेखेर जीवनीकारको रूपमा परिचित इन्द्र सुन्दासको जीवनी कृतिलाई नियाल्दा नैतिक, दार्शनिक तथा धार्मिक पक्ष प्रबल रहेको देखिन्छन् । उनको भगवान श्रीरामकृष्ण र तिनका दुइ चेला संरचनाका आधारमा लघु आयामको जीवनी कृति हो । ९६ पृष्ठमा समेटिएको यस जीवनीको विषयवस्तु व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यस कृतिभित्र दुई अलगअलग उपशीर्षकहरू छन् । समग्रमा यो कृति तीनजना तत्ववेत्ता महापुरुषका विषयमा लेखिएको संयुक्त जीवनीकृति हो । मूल शीर्षक रामकृष्ण हो भने उपशीर्षकमा स्वामी विवेकानन्द र स्वामी अभेदानन्द रहेका छन् । यी तीन शीर्षकमा जम्मा ६१ वटा लामाछोटा परिच्छेदहरू रहेका छन् । श्रीरामकृष्णका उपदेश, विवेकानन्द वाणी अनि अभेदानन्द वाणी शीर्षक दिएर उनीहरूको ४२ वटा अमृतवाणीलाई पनि समावेश गरेका छन् । यी जीवनी कृतिहरूमा अध्यात्मिक विषयवस्तु चयन गरेका छन् । वेदान्त धर्मका मूल्य प्रकाश पादौँ भारतीय संस्कृति र धर्म नै देशको मूल खाबो हो, यसकै सहायताले देशको सामाजिक सुधार गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । श्रीरामकृष्ण र उनका शिष्य स्वामी विवेकानन्द र स्वामी अभेदानन्दजस्ता उच्चकोटीका आत्मतत्ववेत्ता महापुरुषका व्यक्तित्वलाई विषयवस्तु बनाएर समाजमा नैतिक तथा आत्मिक उत्थान गर्न खोजेको पाइन्छ ।

सन् १९४०-४३ भित्र दार्जिलिङको वेदान्त आश्रमको तत्वधानमा संचालित शैक्षिक तथा साहित्यिक क्रियाकलापमा उनको संलग्नता थियो । त्यही समयमा उनले वेदान्त धर्मको अध्ययन र मनन गरेका थिए । त्यसैले वेदान्त धर्मलाई प्रचारप्रसार गर्ने ती युग पुरुषहरूको जीवनी लेख्ने इच्छा भयो । फलस्वरूप रामकृष्ण र तिनका दुइ चेला अनि श्रीरामकृष्ण (सम्पूर्ण जीवनी) प्रकाशित गरेका थिए ।

सुन्दासको राजा राममोहन राय ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित अति लघु आयामको जीवनी हो । संरचनाका आधारमा यो १५ पृष्ठमा समेटिएको पाइन्छ । जम्मा ३३ वटा लामाछोटा परिच्छेदमा संरचित यसका विषयवस्तु शृङ्खलित रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस जीवनीको वाह्य संरचना कमजोर भए तापनि आन्तरिक संरचना सबल देखिन्छ ।

महान् मानवीय गुणहरूले युक्त, धर्म तथा समाजसुधारक एवम् भाषाविद् सङ्ग्रामी राजा राममोहन राय दूरदर्शी र भविष्यद्रष्टा थिए । यस्ता उच्चकोटीको पुरुषको व्यक्तित्वलाई जीवनीको विषयवस्तु बनाएर सुन्दासले युवावर्गमा सिर्जनात्मक कार्यप्रति उत्प्रेरित गराएका छन् । नेपाली भाषामा राजा राममोहन रायबारे जीवनी लेख्ने उनको प्रयास सराहनीय देखिन्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा इन्द्र सुन्दासमा गहिरो अध्यात्मिक चिन्तन भएकाले उनका लेखहरूमा प्रायः नैतिक मूल्य र दार्शनिक पक्ष बढी मात्रमा पाइन्छ । उनको कृतिमा धर्म, दर्शन तथा नीतिजस्ता मूल्यवान वस्तुले आश्रय पाएको हुन्छ । यी विषयवस्तुलाई सरल भाषामा प्रस्तुत गर्नु उनको भाषाशैलीगत विशेषता हो । उनको कृति पढ्दा दिक्क नलागेर कौतूहल उत्पन्न हुन्छ । त्यसैले उनका कृतिहरू सफल भएका देखिन्छन् ।

४.५ इन्द्र सुन्दासको अनूदित कृतिहरूको अध्ययन

इन्द्र सुन्दासका मौलिक कृति जति धेरै उत्कृष्ट छन्, उनका अनूदित कृतिहरू पनि त्यत्तिकै उत्कृष्ट रहेका छन् । उनी नेपाली भाषामा जति धेरै पोख्त थिए उतिकै बङ्गला, हिन्दी तथा अङ्ग्रेजी भाषाका पनि धुरन्धर ज्ञाता थिए । त्यसैले उनले अनुवादजस्तो जटिल विषयमा पनि हात हालेका छन् । अनुवादको काम गर्नु गम्भीर विषय हो भने भन् सफल अनुवाद गर्नु ता अनुवादकको एउटा ठूलो तपस्या गर्नुपर्ने कुरो आइपर्छ । त्यसमा पनि सरसताको माग गर्नु पर्ने कुरोको उत्थान हुन्छ भने त अनुवादक स्वम् नै सफल लेखक हुनु र मूल पुस्तकको भाषामाथि अनुवादकको उचित ज्ञान तथा संयक अधिकारसमेत हुनु त नितान्त आवश्यक रहन्छ ।^{१३२}

उनले अङ्ग्रेजी, हिन्दी तथा बङ्गला भाषाका साहित्यकारहरूको उत्कृष्ट कृतिहरू अनुवाद गरेर आफूलाई सफल अनुवादकका रूपमा चिनाएका छन् । सङ्ख्यात्मक रूपमा न्यून भए पनि गुणात्मक दृष्टिमा उनी सफल तथा चर्चित रहेका छन् । उनका ती अनूदित कृतिहरू यस प्रकार रहेका छन्: टल्सटायका कथाहरू (१९४८), पिताका पत्र छोरीलाई (१९५०), सङ्क्षिप्त आत्म-कथा (१९५७), रवीन्द्र रचनावली (लघु कथासङ्ग्रह) (१९६२), पद्मा नदीको माभी (१९८५), बङ्गला साहित्यको इतिहास (१९९२) । उनका यी अनूदित कृतिहरूलाई विस्तृत रूपमा विश्लेषण नगरेर सामान्य परिचयमात्र दिइएको छ ।

क) टल्सटायका कथाहरू

सुन्दासले विश्वविख्यात रुसी साहित्यकार लियो टल्सटायका उत्कृष्ट कथाहरूमध्ये ११ वटा शिक्षाबद्धक कथाहरूलाई छानेर अनुवाद गरेका छन् । सन् १९४८ सालमा टल्सटायका कथाहरू प्रकाशित भएका थिए । यो अनुवाद उनको प्रथम प्रयास थियो तापनि यसलाई महान् कार्यको रूपमा लिइन्छ । “श्री इन्द्र सुन्दासका महोदयले आज टल्सटायजस्ता महान् पुरुषका केही अत्युत्तम तथा शिक्षाप्रद कथाहरू नेपाली भाषामा अनुवाद गरी नेपाली जातिको सेवा गर्नुभयो तेसका निमित्त हामी वहाका अत्यन्त ऋणी छौ ।”^{१३३} अपरिपक्वताका कारण भएका सामान्य त्रुटि सच्याउने उद्देश्यले सन् १९९४ मा दोस्रो संस्करण प्रकाशित भयो । “यो नया संस्करणमा विशेष उल्लेखनीय परिवर्तन केही छैन । दुईचार ठाउँमा वाक्यहरू अलिअलि बदली गरिएका छन् । हिज्जे भने निकै बदली गरियो ।”^{१३४}

^{१३२} शरद् क्षेत्री, kb\df gbLsf] dfemL, भूमिकाबाट उद्धृत ।

^{१३३} सूर्यविक्रम ज्ञवाली, 6N;6fosf syfx;sf] प्राक्कथनबाट उद्धृत, ।

^{१३४} मोतीवीर राई, 6N;6fosf syfx;, (दो.सं., १९९४) भूमिकाबाट उद्धृत ।

‘टल्सटायका कथाहरू’ अनूदित कथासङ्ग्रहको पहिलो कथा ‘ककेशसको थुनुवा’ हो । भिलन नामक फौजी अफिसर मृत्युशैय्यामा परेकी एकै आमालाई भेट्न जादा प्रतिवादी तातरहरूको पञ्जामा पर्छ । शत्रुको अधि त्यो डराउादैन र त्यहाबाट जसोतसो गरेर भाग्न सफल हुन्छ । यो कथा साहसिक तथा कारुणिक देखिन्छ ।

‘आगोको भिल्को’- यस कथामा सानो भूल भनेर हेला गर्नुहुन्न भन्ने आशय व्यक्त भएको छ । यो कथा एउटा कुखुराको अण्डा हराएको घटनाबाट सुरु भएको छ । वैरीभावले गर्दा बदला लिन क्रोमीले इभानको घरमा आगो सल्काइ दिएपछि सारा गाउा नै जलेर नष्ट हुन्छ ।

‘बाल्यलीला’- बालकहरूको जस्तो शुद्ध मन हुनुपर्छ भन्ने सन्देश रहेको छ । नयाा लुगा लगाएर खेल्दै गरेका मलशा र अकुल्लाको बाल शुलभ भगडालाई लिएर उनीहरूका आमाहरू भगडा पर्दा ती दुई फेरि मिलेर खेल्न लागेको प्रसङ्ग रोचक रहेको छ ।

‘एलिया’- आफू धनी भइञ्जेल एलिया र तिनकी पत्नीबीच कहिले पनि प्रेमभाव नरहनु, ईश्वरको ख्यालै नआउनु तर अहिले अर्काको घरमा नोकरजस्तो काम गर्दा आत्मिक सम्बन्ध दृढ हुनुबाट धनले मानिसलाई स्वार्थी बनाउाछ भन्ने शिक्षा पाइन्छ ।

‘मानिसलाई कति जग्गा चाहिन्छ ?’- कथाका मूल पात्र पाखमले धेरै जमीन आफ्नो कब्जामा पारेर धनी हुने विचार लिएको छ तर त्यही जमीन सङ्ग्रह गर्दा उसको मृत्युसमेत भएको छ । आखिर उसलाई गाड्नका लागि साढे तीनहात जमीनमात्र प्रयोग हुन्छ । मानिसले नचाहिादो लोभ गर्नु हुन्न भन्ने भाव यस कथामा रहेको छ ।

‘कुखुराको फूलजस्तो गेडो’- मानिसहरू अर्काको परीश्रम चुसेर तृप्ति लिन खोज्छन् र सधैा परजीवी, परआश्रित भएर बााच्छन् भन्ने प्रतीकात्मक कथा हो यो । कथाभिन्न बाजे लठ्ठी नटेकी हिाड्नु, उसको छोरो एउटा लठ्ठी टेकेर हिाड्नु अझ त्यसका छोराचाहिा दुईवटा लठ्ठी टेकेरमात्र हिाडेको प्रसङ्ग प्रतीकात्मक रहेको देखिन्छ ।

‘ठूलो खर्च’- अपराधीलाई दण्ड दिनलाई प्रत्येक देशमा धेरै खर्च गरेर औजार राखी राजस्व रित्याउने प्रवृत्तिको परोक्ष रूपमा विरोध गर्न यो कथा प्रस्तुत भएको छ ।

‘परिश्रम रोग र मृत्यु’- मृत्यु र रोग नश्वर मनुष्य चोलामा अकाट्य रहेको छ । त्यसैले सबैसित मिलेर परिश्रम गर्दै बााचनुपर्छ भन्ने आशय यस कथामा रहेको छ ।

‘तीन प्रश्न’- मानिसले जे गर्नु छ तत्कालै गर्नुपर्छ । वर्तमान स्थितिमा आफ्नो सामु जो छ त्यही उचित ठान्नु पर्छ अनि अरूको उपकार गर्नु नै सर्वश्रेष्ठ कर्तव्य हो भन्ने भाव यस कथामा पाइन्छ ।

‘मैनवती’- सेभेनोविचको क्रूरता तथा अहङ्कारलाई लिएर उसको पतन देखाइएको छ । जसरी मैनवती बल्दै जादा पग्लेर शून्य हुन्छ, त्यसरी नै अहङ्कार र अत्याचार पनि एक दिन धूलोमा मिल्छ, भन्ने भाव यस कथामा पाइन्छ ।

‘क्रेसस् र सोलन’- क्रेसस राजाले दुनियालाई मारेर सङ्ग्रह गरेको हिरामोती युद्धमा हारेपछि सबै गुमाएको छ । परिश्रम गरेर जे-जति मिल्छ त्यही वास्तविक सुख हो भन्ने ज्ञान सोलोनबाट प्राप्त भएको भाव यस कथामा पाइन्छ ।

यी कथाहरू रुसेली परिवेशमा लेखिएका छन् । अनुवादक सुन्दासले अनुवाद गर्ने क्रममा यसलाई खलबलाएका छैनन् । प्रायः कथाहरू नैतिकतामा जोड दिएर लेखिएका छन् । यस अनूदित कथासङ्ग्रहमा प्रणयप्रिती अर्थात् रोमान्स पाइन्छ । यहाँ धर्मका कुराहरू, नीतिका प्रसङ्गहरू मात्र पाइन्छ । त्यसैले यो अनूदित कृति उत्कृष्ट रहेको छ ।

ख) पिताका पत्र छोरीलाई

इन्द्र सुन्दासको दोस्रो अनुवाद कृति पिताको पत्र छोरीलाई सन् १९५० सालमा प्रकाशित भएको हो । यो भारतका यशश्वी प्रधानमन्त्री पण्डित जवाहारलाल नेहरूजीले आफ्नी छोरी इन्दिरा गान्धीलाई लेखेको व्यक्तिगत पत्रको सङ्कलन हो । ‘यी पत्रहरू सन् १९२५ इशवीमा ग्रीष्म ऋतुमा मेरी छोरी इन्दिराका निम्ति लेखिएका थिए । त्यसबेला उनी हिमालयका काखमा बसेको मसुरीमा थिइन् औ म तल मधेसमा थिए । दश वर्ष पुगेकी एउटी सानी बालिकालाई लेखिएका यी व्यक्तिगत पत्रहरू थिए ।^{१२५} ती शिक्षाबद्धक पत्रहरूको सङ्कलनलाई नेपालीमा अनुवाद गरेको कुरा नेहरूजी दार्जिलिङ आएको बेला थाहा पाएर खुसी भई सुन्दासको अनुवाद गर्ने दक्षताको प्रशंसा गरेका थिए । त्यसबेला सुन्दास डिस्ट्रिक्ट पब्लिसिटी अफिसर थिए ।^{१२६}

पिताका पत्र छोरीलाई अनूदित कृतिमा संसारको उत्पत्ति कालदेखि कै चर्चा गरेका छन् । पृथ्वी सूर्यबाट चोइटिएर करोडौं वर्षसम्म त्यसकै वरिपरि परिक्रमा गरेपछि वाह्य उष्णता घट्दै जान्छ । हावामा भएको वाफ जमेर पानीमा परिणत भई वर्षात्को रूपमा पृथ्वीको खाल्डोमा जमिन्छ । त्यसरी जमिएका पानीमा प्रथमतः जलचरको उत्पत्ति भएपछि,

^{१२५} जवाहारलाल नेहरू, [ktfsf] kq 5f]/LnfO{, प्र. सं.भूमिकाबाट उद्धृत ।

^{१२६} डा. लक्ष्मीदेवी सुन्दाससितको भेटवार्ताबाट प्राप्त जानकारी ।

कैयौ वर्षपश्चात स्तनपायी पशुवाट विकसित भएर मानव जगत्को विकास हुन्छ । ती आदिम पूर्वजहरूले लाखौ वर्षसम्म सभ्य हुन सङ्घर्ष गरे । यत्रो सङ्घर्ष गरेर सभ्य भएका मानव आज आपसमा बवर्तरताको परिचय दिदै एक-अर्कामा लडेको देखेर नेहरूजीले व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । यसैले यो एउटा व्यक्तिगत पत्रमात्र नभएर सारा संसारका मानिसहरूलाई उपयुक्त शिक्षाप्रद लेख भएको साबित भएको पाइन्छ । 'यस्ता महान् पुरुषका कृतिलाई अनुवाद गरेर सुन्दासले ठूलो योगान पुऱ्याएका छन् । हाम्रा बालबालिकाहरूको निष्कपट हृदय प्रेमले भरिपूर्ण होस्, यो संसारका सबै जातिलाई आफूजस्तै ठानी उनीहरू माया गर्न सिकुन् औ अन्धविश्वास त्याग गरी उनीहरू सत्यव्रती हुन् ।'^{१३७}

पिताको पत्र छोरीलाई कृतिमा जम्मा ३० वटा विभिन्न उपशीर्षक दिएका छन् । यी उपशीर्षकहरू संरचनात्मक आयातनका दृष्टिले ११० पृष्ठका छन् । उक्त कृति पढ्दै जादा मौलिक कृति पढेको आभाष हुन्छ ।

ग) सङ्क्षिप्त आत्म-कथा

इन्द्र सुन्दासको तेस्रो अनुवाद कृति 'सङ्क्षिप्त आत्म-कथा' हो । यो सन् १९५७ सालमा प्रकाशित भएको थियो । भारतवर्षका राष्ट्रपिता महात्म गान्धीको जीवन वृत्तान्तका रूपमा रहेको उक्त कृतिमा बाल्यकालदेखि १९३० सम्मको समयवधिलाई समेटेका छन् । स्वाधीनता सङ्ग्रामका अग्रणी, अहिंसा तथा सत्यग्रहका दृढ सङ्कल्पी गान्धीजी वर्तमान भारतका युग स्तम्भ थिए । आफ्नो जन्म तथा बाल्यकालदेखि लिएर मेट्रिकसम्म शिक्षा त्यसपछि व्यारिष्टर पढ्न बेलायत पुगे । दक्षिण अफ्रिकासम्म गएर गोरा र कालाबीचको भेदभावले उत्पन्न गरेको शोषण तथा सङ्घर्षको वकालत गरेर स्वदेश फर्के । स्वदेशमा फर्केपछि उपनिवेशवादी अङ्ग्रेजहरूको विरुद्धमा कम्मर कसेर उत्रे । सन् १९३० सम्म उनले प्रायः व्यक्तिगत रूपमा दलित, शोषित वर्गको वकालत गरे । त्यसपछिको उनको जीवन कांग्रेसहरूका अन्य नेताहरूको सम्पर्कमा रह्यो । त्यसैले उनले सङ्क्षिप्त आत्म-कथालाई त्यही विश्रान्ति दिएका छन् ।

उनको उक्त कृति आत्मकथामा मात्र सीमित छैन । यो एउटा उपदेशको रूपमा रहेको छ । "मैले सत्यलाई नै परमेश्वर मान्दै आएको छु । पाठहरूलाई यी अध्यायहरूका पानापानामा सत्यमय हुनलाई अहिंसा नै एउटा राजमार्ग रहेछ भन्ने प्रतीत भएन भने म आफ्नो प्रयत्नलाई व्यर्थ ठान्नेछु ।"^{१३८} यस कृतिभित्र जम्मा ७० वटा अध्याय रहेका छन् । संरचनाका आधारमा १५५ पृष्ठमा सङ्गृहीत उक्त कृतिको भाषा अनुवादकले सरल र सरस बनाएका छन् । 'यो कारणले महात्मा गान्धीको सङ्क्षिप्त आत्मकथा नेपाली भाषामा प्रकाशित भयेको कुरो बडो

^{१३७} सूर्यविक्रम ज्ञवाली, [ktsf kq 5f]/Lnfo{ पुस्तक परिचयबाट ।

^{१३८} महात्मा गान्धी, अनु. इन्द्र सुन्दास ;^llfKt cfTdfsyf, पृ. १५६ ।

हर्षको छ । यस पाठद्वारा महात्मा गान्धीका पवित्रतम् जीवनसित परिचित भै वहाका सत्यधर्मको ज्ञान नेपालीहरूलाई हुनेछ, भन्ने आशा छ ।^{१३९} यसैले सुन्दासको यो अनुवाद कृति सराहनीय देखिन्छ ।

घ) रवीन्द्र रचनावली (लघु कथासङ्ग्रह)

सन् १९६२ सालमा इन्द्र सुन्दासको रवीन्द्र रचनावली (लघु कथासङ्ग्रह) प्रकाशित भयो । उनले बङ्गला साहित्यका श्रेष्ठतम साहित्यकार रवीन्द्रनाथ ठाकुरका ११ वटा उत्कृष्ट कथाहरू अनुवाद गरेका छन् । साहित्यमा प्रतिष्ठित 'नोबेल पुरस्कार'ले सम्मानित भएका रवीन्द्रनाथका यी कृतिहरू अति रोचक रहेका छन् । 'रवीन्द्रनाथ हुन् यस युगका अत्यन्त श्रेष्ठतम मानव । केवल आफ्नो समयका श्रेष्ठतमहरूमा होइन तर सबै युगका श्रेष्ठतमहरू मध्ये तिनी एक हुन् । हामीले तिनको विराट् साहित्य समुन्द्रबाट एक अजुली पानी भौं केवल दुईचारवटा रचना अनुवाद गरी नेपाली भाषाभाषी र तिब्बती भाषाभाषी जनसाधारणलाई तिनको साहित्यसित परिचय गराउने प्रयास गरेका छौं ।'^{१४०}

रवीन्द्र रचनावली (लघु कथासङ्ग्रह) अनूदित कृतिभित्र जम्मा ११ वटा उत्कृष्ट कथाहरू छन् । ती कथाहरूमा कतै युवावस्थाका आवेग र उमङ्गरु छन्, कतै अतृप्त विषयवासनाले उत्पन्न गराएको नैराश्य तथा विकृति पनि भेटिन्छ । 'दुराशा' कथामा मुसलमान नवाबकी पुत्रीको स्वच्छ प्रेमको चित्रण पाइन्छ । आफ्ना प्रेमी हिन्दू फौजी अफिसर केशरलाललाई खोज्दै सुखसयल त्यागेर दार्जिलिङसम्म पुग्दा जीवनको अन्त्य हुन आटेको देखिन्छ । 'जय पराजय' कथामा राजकुमारी अपराजिताको परोक्ष प्रेमको चित्रण पाइन्छ । आफ्ना पिताबाट युवा कविको कवित्वको मूल्याङ्कन नभएपछि राजकुमारीले मरणासन्न अवस्थामा उनको कवित्वको जय भएको घोषणा गर्छिन् । 'राजाले तिम्रो सुविचार गरिनन् । तिम्रै जय भएको छ, कवि यसैले आज म तिम्रीलाई जयमाला पहिराउन आएकी छु ।'^{१४१} 'पोस्टमास्टर' कथामा एउटी भान्से बाहुनी रतनको पोस्ट मास्टरप्रतिको परोक्ष तर स्वच्छ प्रेमको चित्रण पाइन्छ । 'क्षुधित पाषण' कथामा अतृप्त यौनले विभत्स रूप लिएर कालान्तरमा भूतप्रेत बन्नुपरेको अतिप्राकृतिक चित्रण पाइन्छ । 'काबुली', 'बाबुराजाको प्रत्यागमन' कथा भने वात्सल्य प्रेममा आधारित रहेको छ । 'जीवन अनि मृत' कथामा एउटी असाहय विधवीले भोगनुपरेको सामाजिक तथा पारिवारिक प्रताडनाको दयनीय चित्रण पाइन्छ । यस लघु कथासङ्ग्रहभित्र रहेका अन्य अनूदित कृतिहरू पनि अति रोचक रहेका छन् । अनुवाद गर्न पोख्त तथा दक्ष सुन्दासले अत्यन्त सरल र सरस भाषामा अनुवाद गरेका छन् ।

ङ) पद्मा नदीको माभी

^{१३९} सूर्यविक्रम ज्ञवाली, ;^allfKt cfTdf syf, भूमिकाबाट उद्धृत ।

^{१४०} तपती राय, /jLGb| /rgfjnL (१९६२) भूमिकाबाट उद्धृत ।

^{१४१} इन्द्र सुन्दास, /jLGb| /rgfjnL, जयपराजय, पृ. १०० ।

इन्द्र सुन्दासले सन् १९८५ सालमा अनूदित उपन्यास पद्मा नदीको माभी प्रकाशित गरे । यो कृति बङ्गला साहित्यका ध्रुवतारा मणिक बन्धोपाध्यायकृत पद्मा नदीर माभीको अनूदित रूप हो ।

पद्मा नदीको माभी अनूदित उपन्यासमा जीवन यापनको भूमरीमा परेका माभीहरूको दयनीय अवस्थाको यथार्थ चित्रण हो । परिवारको भरणपोषण गर्न बाध्य भएका माभी कुबेर रात्रीकालमा काठको नाउमा चढेर माछा मार्न पद्मा नदीमा जाने गर्छ । घरमा अपाङ्ग पत्नी माला हादाहादै पनि आफ्नी साली कपिलाको रूप लावण्यता र भावभङ्गीबाट लालयित हुन्छ । शङ्कास्पद होसेन मियाको व्यापारमा सहयोगी भएपछि आर्थिक स्थिति सुधार गर्न सके पनि मालाको प्रेमलाई लत्याएर होसेन मियाले स्थापित गर्न लागेका नया मयनाद्वीपमा सधैका निमित्त कपिलासित जान्छ ।

पद्मा नदीर माभी उपन्यास शक्तिशाली पद्मा नदीमा माछा मारेर जीविका चलाउने गरिब माभी समाजको जीवन्त चित्रण छ । माभीहरूको कठोर सङ्घर्ष तथा हृदय विदारक कुण्ठासितै शोषण र प्रताडनाको मार्मिक स्थितिअन्तर्गत नायक कुबेर र नायिका कपिलाको चोखो प्रेमको प्रस्तुतीकरणले उपन्यासलाई रुचिकर बनाएको छ ।^{१४२} अनुवाद गर्ने क्रममा सुन्दासले धेरै कसरत गर्नुपरेको छ । कतैकतै ठेट पूर्व बङ्गलाको ग्रामीण भाषा अनुवाद गर्नुपर्दा बङ्गला भाषा र साहित्यसित घनिष्ट सम्पर्क रहेको सुन्दासज्यू समेत अन्योलमा पर्नु भएको छ तर पनि उपन्यासको मूल स्वरूपलाई विगाने काम विद्वान् सुन्दासज्यूले कतै पनि गर्नु भएको छैन ।^{१४३} सुन्दासले सरल अनि सरस नेपाली भाषाको प्रयोग गरेर कृतिलाई अति जीवन्त तुल्याएका छन् ।

च) बङ्गला साहित्यको इतिहास

इन्द्र सुन्दासको अनुवाद साहित्यअन्तर्गत बङ्गला साहित्यको इतिहास अन्तिम अनुवाद कृति हो । यो कृति १९९२ साल अर्थात् उनको साहित्य यात्राको तेस्रो चरणमा प्रकाशित भएको थियो । यो कृति बङ्गला साहित्यका विद्वान् प्रोफेसर सुकुमार सेनद्वारा लेखिएको साहित्येतिहास अनुसन्धानात्मक कृति हो ।

उत्पति कालदेखि सुरु गरेर बङ्गला भाषाको साहित्यकर्मीको परिचय सङ्क्षेपमा एवम् सम्पूर्ण रीतिले यो ग्रन्थमा दिने चेष्टा गरेको छु ।^{१४४} बङ्गला भाषा र लिपिको विकासबाट सुरु भएको सेनको लेखन विविध काल र चरण पार गर्दै अघि बढेको पाइन्छ । विभिन्न अध्यात्म

^{१४२} शरद् क्षेत्री, पूर्ववत्, १९८५ ।

^{१४३} पूर्ववत् ।

^{१४४} सुकुमार सेन, a^a\unf ;flxTosf] Oltxf;, लेखकको वक्तव्यबाट उद्धृत ।

चिन्तन र देवीदेवतासम्बन्धी साहित्यले बङ्गला साहित्यको विकासमा ठूलो भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । विभिन्न दरबार, रङ्गमञ्च र थिएटरहरूले पनि बङ्गला साहित्यको उठानमा योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ । त्यतिञ्जेल कुनै स्थायी नाट्यशाला प्रतिष्ठित नभएको हुनाले साधारणतः कुनै कुलीन भद्र मानिसको गृहमा नाटक अभिनय गरिन्थ्यो ।^{१४५} त्यसैले एक दल सोखी नाट्यप्रेमीहरूले 'न्याशनल थिएटर'को स्थापना गरेपछि, विस्तारै बङ्गला भाषामा नाटकहरू मञ्चन भएको बुझिन्छ । एवम् रीतले गद्य साहित्यको विकास हुँदै जादा उपन्यास विधाको पनि प्रादूर्भाव भएको बुझिन्छ । त्यसपछि, रोमाण्टिक कविहरू पनि देखापरे । रवीन्द्रनाथ ठाकुरको पदार्पणले बङ्गाली साहित्य विश्वमा नै परिचित भयो । 'रवीन्द्रनाथको कवितामा बङ्गाली भाव परिपुष्ट छ, त्यो भावभित्र भारतीय बोध जाग्रत छ, अनि त्यो भारतीय बोधको तलतलमा विश्वबोध प्रवाहित छ ।'^{१४६} रवीन्द्रनाथको मृत्यु अनि दोस्रो विश्वयुद्ध र स्वधीनताको आन्दोलनको कारण त्यही कालसम्मको साहित्यिक गतिविधिको वर्णन गरेको पाइन्छ । छब्बीसवटा उपशीर्षकहरूमा सङ्गृहीत सेनकृत यो अनुवाद कृति ३८४ पृष्ठमा संरचित भएको छ । सुन्दासले यस पुस्तकको अनुवाद गर्ने क्रममा मूल बङ्गला भाषाको अर्थ नबिथोलियोस् भनेर पूर्ण सतर्कता अपनाएका छन् । उपयुक्त शब्द र वाक्य गठनको कारण कतै पनि त्रुटिको आभाष पाइन्न ।

निष्कर्ष

इन्द्र सुन्दासले छद्दशक लामो साहित्यिक यात्रामा मौलिक कृतिमात्र नभएर उत्कृष्ट अनुवाद कृति पनि प्राकशित गरेका छन् । बङ्गला भाषाको पूर्ण ज्ञान भएका कारण रवीन्द्रनाथका उत्कृष्ट कथाहरू अनुवाद गरेका छन् । मणिक बन्धोपाध्यायकृत पद्मा नदीर माझी अनि भाषा साहित्यका इतिहासकार सुकुमार सेनकृत बङ्गला साहित्यको इतिहास पनि अनुवाद गरे । भारत वर्षका राष्ट्रपिता महात्मा गान्धीको जीवनी वृतान्त सङ्क्षिप्त आत्मकथा अनि जवाहरलाल नेहरूजीद्वारा लिखित व्यक्तिगत पत्रहरूको सङ्ग्रह पिताको पत्र छोरीलाई पनि प्रकाशित गरे । यतिमात्र नभएर विश्वकै चर्चित रुसेली साहित्यकार टल्सटायका उत्कृष्ट कथाहरूलाई टल्सटायका कथाहरू शीर्षक दिएर सफलतापूर्वक अनुवाद गरे । यसरी छवटा उत्कृष्ट कृतिलाई अनुवाद गरेपछि, अब उप्रान्त यस्ता जोखिमपूर्ण सेकेन ह्याण्ड काम नगर्ने अठोट गरेका थिए ।

यसरी विभिन्न भाषासाहित्यका चर्चित साहित्यकारहरूको चर्चित कृतिहरू अनुवाद गरेर आफ्नो दक्षता तथा क्षमताको परिचय दिएका छन् । यस आधारले उनलाई सफल अनुवादक भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

^{१४५} अनुवादक इन्द्र सुन्दास, *अनुवादक*, थिएटर, पृ २२७ ।

^{१४६} पूर्ववत् ।

परिच्छेद पाच

उपसंहार

इन्द्र सुन्दास सन् १९१८ सालमा दार्जिलिङ जिल्लाको खरसाङ महकुमाअन्तर्गत सिपाहीधुरामा मध्यम परिवारमा जन्मएका थिए । उनले प्रारम्भिक शिक्षा सिपाहीधुराकै सन्तमेरिज स्कुलबाट सुरू गरेर सन्त अल्फन्सस स्कुलबाट प्रथम श्रेणीमा मेट्रिक उत्तीर्ण गरे । शिलाङको एडमण्डस् कलेजसित पञ्जकृत भई वाह्य परीक्षार्थीको रूपमा सन् १९४० मा स्नातक उत्तीर्ण गरे । सन् १९४१ देखि जागिरे जीवनमा प्रवेश गरेका सुन्दास विभिन्न विभागमा पदोन्नति भई प्रशासनिक विभागको उच्च पदाधीकारी एवम् प्रथम श्रेणीको न्यायधिश भएर सन् १९७५ सालमा अवकाश प्राप्त गरे । सन् २००३ सालमा साधारण डाइवेटिजले मृत्यु भएसम्मको चर्चा गरिएको छ ।

सुन्दास जागिरप्रति कर्तव्यनिष्ठ तथा अनुशासित थिए । जागिरे जीवनको व्यस्तताबाट बाचेको समय साहित्यिक सिर्जना तथा सामाजिक कार्यमा प्रायेण गरेर चर्चित तथा सफल व्यक्ति बने । तर उनको समाजसेवी व्यक्तित्वभन्दा साहित्यकार व्यक्तित्व नै महत्त्वपूर्ण रहेको छ । साहित्यकार व्यक्तित्वमा उपन्यासकार, कथाकार, जीवनीकार, लेखक तथा अनुवादक व्यक्तित्व भए तापनि उपन्यासकार, कथाकार, जीवनीकार र अनुवादक व्यक्तित्व महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

इन्द्र सुन्दासको साहित्यमा प्रवेश सन् १९३६ साल परिवर्तन मासिक पत्रिकामा प्रकाशित 'सर्वोपकारी' लेखबाट भएको थियो । विविध समयावधिमा रचना गरिएका विचारप्रधान तथा शिक्षाप्रद लेखहरू साहित्य पथमा र साहित्यधारामा सङ्गृहीत गरेका छन् । उनका रानीखोला र रोमन्थन कथासङ्ग्रहभित्र विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समसामयिक यथार्थवादी कथाहरू रहेका छन् । मङ्गली, जुनेली रेखा, नियति र सहाराजस्ता उत्कृष्ट उपन्यास तथा विभिन्न धार्मिक, सामाजिक व्यक्तित्वका जीवनी कृति, छवटा उत्कृष्ट अनुवाद कृति, तीनवटा कवितासमेत प्रकाशित गरेका सुन्दास बहुप्रतिभाशाली देखिन्छन् । सुन्दासको जीवनी, व्यक्तित्व र छ दशक अर्पणद्वारा सिर्जित डेढ दर्जन कृतिको कालक्रमिक चरण विभाजन परिच्छेद दुईमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

उपन्यास विधामा चर्चित सुन्दासले मङ्गली, जुनेली रेखा (भानु पुरस्कारले सम्मानित), नियति, (साहित्य अकादमी पुरस्कारले सम्मानित) अनि सहाराजस्ता उत्कृष्ट यथार्थवादी उपन्यास लेखेका छन् । उनका यी औपन्यासिक कृतिहरूको विश्लेषण परिच्छेद तीनमा विस्तृत रूपमा छवटा तत्वको रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

इन्द्र सुन्दासका रानीखोला, रोमन्थनजस्ता कथासङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत सत्ताइसवटा समसामयिक यथार्थवादी कथाहरू छन् । श्रीरामकृष्ण र तिनका दुई चेला (सङ्क्षिप्त जीवनी), श्रीरामकृष्ण (सम्पूर्ण जीवनी, अप्राप्त), राजा राममोहन राय (एक भल्को) अनि योगेश्वरी

अञ्जनादेवीजस्ता जीवनीकृति प्रकाशित गरेर जीवनीकारका रूपमा परिचित भएका छन् । यसका अतिरिक्त तीनवटा फुटकर कवितासमेत लेखेर आफूभित्रको कवि व्यक्तित्वलाई उजागर गरेका छन् । आफू किशोर अवस्थाको हुँदा लेखिएका छन्दोबद्ध कविताहरूको पाण्डुलिपि साथीहरूले लगेका थिए । उक्त कविताहरूको पाण्डुलिपि फर्काइदिएको भए अवश्य कवितामा पनि चर्चा पाउने थिए । यी चारवटा उपन्यास, दुईवटा कथासङ्ग्रह, चारवटा जीवनी र फुटकर कविता उनको साहित्यिक कृतिअन्तर्गत पर्दछन् । साहित्य पथमा र साहित्य धारा विविध लेखहरूको सङ्ग्रह उनको साहित्येतर कृतिअन्तर्गत पर्दछ ।

मौलिक साहित्यको अतिरिक्त अनुवाद साहित्यमा पनि दखल भएका सुन्दास बङ्गाली, हिन्दी तथा अङ्ग्रेजी भाषाका पनि ज्ञाता थिए । कुनै पनि भाषामा लेखिएको साहित्यलाई अनुवाद गर्न त्यस भाषासाहित्यको राम्रो ज्ञान हुनुपर्दछ । बहुप्रतिभाशाली सुन्दासले बङ्गला साहित्यका युगपुरुष रवीन्द्रनाथ ठाकुरकृत रवीन्द्र रचनावली (लघु कथासङ्ग्रह), माणिक बन्धोपाध्ययकृत पद्मा नदीर माभी (उपन्यास), डा. सुकमार सेनकृत बङ्गला साहित्यको इतिहासलाई अनुवाद गरेका छन् । यसैगरी हिन्दी भाषा साहित्यबाट पण्डित जवाहारलाल नेहरूकृत पिताको पत्र छोरीलाई, महात्मा गान्धीकृत सङ्क्षिप्त आत्म-कथा तथा विश्वचर्चित रुसेली साहित्यकार लियो टाल्सटायकृत टाल्यसटायका कथाहरू पनि सफलतापूर्वक अनुवाद गरेका छन् । यस्ता विश्वविख्यात साहित्यकारका उत्कृष्ट कृतिहरू उनले कलात्मक ढङ्गमा अनुवाद गरेर सफल अनुवादकको परिचय दिएका छन् । सुन्दासका दुईवटा कथासङ्ग्रह दुईवटा विविध लेखहरूको सङ्कलन, तीनवटा जीवनी कृति तथा छवटा अनूदित कृतिहरूको विश्लेषण परिच्छेद चारमा विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

‘सर्वोपकारी’ लेखबाट नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका इन्द्र सुन्दास उपन्यास, कथा, जीवनी, लेख, कविताका साथै अनुवादका क्षेत्रमा समेत सक्रिय रहेका छन् । वेदान्त आश्रमका स्वयं सेवक छादा सामाजिक उत्थानको मेरुदण्डस्वरूप शैक्षिक क्षेत्रको प्रचारप्रसारमा पनि उनी निस्वार्थ रूपले संलग्न रहेका थिए । उनका प्रकाशित कृतिहरूका आधारमा एक सशक्त उपन्यासकार, कथाकार, जीवनीकार, लेखक तथा अनुवादक व्यक्तित्वका रूपमा पाउन सकिन्छ । नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा इन्द्र सुन्दासले प्रवासी नेपाली जनजीवनको युगीन सामाजिक यथार्थलाई कलात्मक ढङ्गले अभिव्यक्त गरेका छन् । यस आधारमा उनी मूलतः सामाजिक यथार्थवादी साहित्यकारका रूपमा चर्चित छन् । सन् १९३०-४० को दशकतिर भारतीय नेपाली साहित्य भर्खर बामे सँदै थियो । तत्कालीन परिवेशमा मौलिक कृतिहरू एकदमै न्यून रूपमा प्रकाशित हुन्थे । भारतीय नेपाली साहित्यको शैशवकालमा पदार्पण भएका सुन्दासले उच्चकोटीका धेरै मौलिक कृति प्रदान गरे । यसैले भारतीय नेपाली साहित्यमा मात्र नभएर समग्र नेपाली साहित्यकै इतिहासमा उनको योगदान अत्यन्तै उल्लेखनीय तथा महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

परिशिष्ट

सन्दर्भसामग्री सूची

पुस्तक सूची

- थापा, मोहन हिमांशु, साहित्य परिचय, काठमाडौं: साभा प्रकाशन, (ते.सं.) वि.सं. २०४७, पृ. १७१ ।
- दाहाल, डा. मोहन पी., दार्जिलिङका नेपाली उपन्यास, दार्जिलिङ: श्याम ब्रदर्श प्रकाशन, (प्र.सं.) सन् २००१ ।
- न्यौपाने, टङ्कप्रसाद, साहित्यको रूपरेखा, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, वि.सं. २०३८, पृ. १५१ ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, (ते.सं.), वि.सं. २०५२ ।
- बस्नेत, कृष्णबहादुर, आधुनिक नेपाली उपन्यास, कीर्तिपुर: दीक्षान्त पुस्तक भण्डार, (प्र.सं.), वि.सं. २०५९ ।
- बराल, ईश्वर, भ्यालबाट, नरबहादुर, कालिम्पोङ : (ते.सं.), वि.सं. २०२५ ।
- छिरिङ, सोनाम, अन्तर्वार्ता, दार्जिलिङ: हाम्रो देवराती, (प्र.सं.) सन् १९९१ ।
- श्रेष्ठ, दयाराम, नेपाली कथा भाग-४, ललितपुर: साभा प्रकाशन, (प्र.सं.) वि.सं. २०५७ ।
- सुन्दास, इन्द्र, भगवान श्रीरामकृष्ण र तिनका दुई चेला, दार्जिलिङ: श्रीरामकृष्ण आश्रम, (प्र.सं.) सन् १९४१ ।
- _____ , टल्सटायका कथाहरू, दार्जिलिङ: श्रीमती कृष्णा राई, (प्र.सं.) सन् १९४८ ।
- _____ , पिताका पत्र छोरीलाई, दार्जिलिङ: नेपाली साहित्य सम्मेलन, (प्र.सं.) सन् १९५० ।
- _____ , सङ्क्षिप्त आत्मकथा, काठमाडौं: नेपाल भारत मैत्रीसङ्घ, (प्र.सं.) सन् १९५७ ।
- _____ , मङ्गली, दार्जिलिङ: नेपाली ग्रन्थ प्रकाशन, (प्र.सं.) सन् १९५८ ।
- _____ , रवीन्द्र रचनावली (लघु कथासङ्ग्रह), दार्जिलिङ: रवीन्द्र शतवार्षिकी जिल्ला कमिटि, (प्र.सं.) सन् १९६२ ।
- _____ , रानी खोला, दार्जिलिङ: नेपाली ग्रन्थ प्रकाशन, (प्र.सं.) सन् १९६७ ।
- _____ , साहित्य पथमा, दार्जिलिङ: श्याम प्रकाशन, (प्र.सं.) सन् १९७७ ।
- _____ , जुनेली रेखा, दार्जिलिङ: श्याम प्रकाशन, (प्र.सं.) सन् १९७९ ।
- _____ , नियति, दार्जिलिङ: श्याम ब्रदर्श प्रकाशन, (प्र.सं.) सन् १९८२ ।
- _____ , राजा राममोहन राय, दार्जिलिङ: नेपाली अकादमी, (प्र.सं.) सन् १९८३ ।
- _____ , पद्मा नदीको माभी, दार्जिलिङ: नेपाली अकादमी, (प्र.सं.) सन् १९८५ ।
- _____ , रोमन्थन, दार्जिलिङ: श्याम प्रकाशन, (प्र.सं.) सन् १९८९ ।
- _____ , बङ्गला साहित्यको इतिहास, दार्जिलिङ: नेपाली साहित्य सम्मेलन, (प्र.सं.) सन् १९९२ ।
- _____ , सहारा, दार्जिलिङ: पाइका प्रकाशन, (प्र.सं.) सन् १९९५ ।
- _____ , योगेश्वरी अञ्जनादेवी, दार्जिलिङ: पाइका प्रकाशन, (प्र.सं.) १९९७ ।
- _____ , साहित्य धारा, दार्जिलिङ: श्याम प्रकाशन, (प्र.सं.) १९९७ ।

शोधपत्र

- प्रधान, महेश, इन्द्र सुन्दासका गद्याख्यानको विश्लेषण, दार्जिलिङ: अप्र.शोधप्रबन्ध, उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालय, सेप्टेम्बर, २००४ ।